

Kamers, kunst en competitie

Teksten en documenten uit de rederijkerstijd

J.B. Oosterman en B.A.M. Ramakers

bron

J.B. Oosterman en B.A.M. Ramakers, *Kamers, kunst en competitie*. Athenaeum - Polak & Van Gennep, Amsterdam 2001

Zie voor verantwoording: http://www.dbnl.org/tekst/oost021kame01_01/colofon.php

© 2016 dbnl / J.B. Oosterman / B.A.M. Ramakers

Lof en smaad van retorica

Anthonis de Roovere, Refrein^{aant.} op retorica

Retorica kan men op veel manieren
 beoefenen. Wie haar met wijsheid gebruikt,
 merkt dat ze grote schoonheid bezit.
 Eenvoudige mens, luister met aandacht
 naar de boodschap van hen die retorica dienen:
 dichten begint met een goed idee,
 dát is de wortel die retorica voedt,
 zij die gewekt is door de Heilige Geest.
 Alléén maar geleerdheid geeft geen poëzie.
 Zo blijkt maar: retorica is een edele kunst,
 en let wel: wie haar haat, veracht Gods werk!

Ook heeft ze bladeren, zoals elke plant.
 Zij halen uit de wortel geuren en kracht.
 Wie op eendere wijze het zoete geluid
 van de poëzie wil laten weerklinken,
 gaat het best op zoek naar de bron van kennis.
 Geleerde tongen spreken het fraaist,
 en wil je weten hoe ze dat leerden?
 Ze werden gevoed door retorica's wortel:
 als jonge mensen de taal gaan beheersen,
 draagt de kunst van retorica hieraan bij.
 Let wel, wie haar haat, veracht Gods werk!

Retorica bloeit en draagt goede vruchten
 die door de dauw van de Heilige Geest
 van binnen en buiten zoet zijn en geurig.
 Zij zijn als de dichters die zo in hun werk
 gedreven, door geestdrift vol vuur zijn,
 dat ze tenslotte de kern bereiken.
 Vol vreugde zijn ze toegewijd.

Blijf bij de hoofdzaak, vergeet alle afgunst,
wees opgewekt en heb retorica lief,
want zij kan al onze droefheid verdrijven.
Let wel, wie haar haat, veracht Gods werk!

Prins van retorica, Heilige Geest,
volgens het eeuwige woord van God
zijt gij het zaad van retorica
dat groeit in het hart van iedere bloem.

En jij, ^{aant.} spreek nooit kwaad van retorica,
beoefen haar kunst te goeder trouw,
beschadig niet wat je niet kent
en luister nog eenmaal naar wat ik reeds zei:
Let wel, wie haar haat, veracht Gods werk!

Lofdicht op retorica uit *Mariken van Nieumeghen*

O retorica, waarachtige en lieflijke kunst,
 ik, die u boven alles plaats, moet klagen
 omdat men u haat en versmaadt.
 Dit doet veel leed aan wie u beminnen.
 Wee degene die u achteloos negeert,
 schande, zo'n houding, om te verachten!
 Maar al doet het allen veel verdriet
 en brengt het droefheid aan wie dit horen:
 door haters van kunst gaat de kunst verloren.

Kunst maakt geliefd, zo luidt het gezegde,
 maar het lijkt mij een leugen en zeker niet waar.
 Ook al laat men een kundige vakman komen,
 dan nog heeft de onbenul het hoogste woord,
 hij weet niets van kunst maar vindt veel gehoor.
 De kunstenaar zal spoedig van armoede sterven
 en de stroopsmeerder heeft ondertussen succes.
 En steeds geldt, tot leed van sommige mensen:
 door haters van kunst gaat de kunst verloren.

Foei, botte, lompe en simpele geesten
 die zich over kunst een oordeel aanmeten,
 ieder moet zuivere kunst beminnen
 en overal verdient zij de eerste plaats,
 want zij brengt voorspoed in vele landen.
 Een eerbetoon past hun die kunst bedrijven,
 en verguizing degene die kunst veracht.
 Daarom herhaal ik nog eenmaal de regel:
 door haters van kunst gaat de kunst verloren.

Als een prins wil ik me aan kunst wijden
en zo goed als ik kan de kunsten leren.
Niemand wordt immers als kunstenaar geboren.
Maar het is alle kunstenaars een gruwel
dat haters van kunst de kunst niet eren!

Een lied op retorica

Laat ons de bloem retorica
van vroeg tot laat van ganser harte eren,
hoewel de dwazen tot hun schade
- naar ik verneem - haar helemaal negeren.
Alle kunsten groot en klein
die er ter wereld zijn,
overtreft zij zonder meer.

Ze is een kostbaar instrument,
door God gestuurd om het mensdom te beroeren.
De mensen die, in zonden blind,
vleselijk gezind, tot losheid zijn geneigd,
leert zij voorwaar Gods woorden klaar,
opdat men dankzij haar
genade krijgt.

Gods zalige wet maakt zij bekend
en prent zij vlijtig in het hart van mensen.
Met mooie taal op elk moment
leert zij gezwind alle verdwaalde zielen,
zodat men in dit aardse dal
God loven zal
en eren en beminnen.

Is je geweten zeer bezwaard,
maar goed van aard: zij kan je troosten.
Zoals het Boek ^{aant.} alom verklaart,
dient men het smalle pad ^{aant.} te kiezen.
Men moet daar vast op staan,
het niet te buiten gaan,
om bij God te verpozen.

Alle kunsten, hoe zij zijn,
kan men met vlijt wel leren in dit leven,
maar retorica is, zoals ik weet,
uit liefde ons door God gegeven.
Gods grote heerschappij
wordt door haar verkondigd
en ongelooft verdrijft ze.

Wilt deze edele prinses prijzen
op goede wijze en niet langer beiden,
goede, flinke, Blauwe Akeleien.^{aant}
Door haar bewind troost zij velen die lijden;
en met muziek, haar goede zus
laat zij meteen
verdriet en pijn verdwijnen.

Eduard de Dene, Aan de lasteraars van retorica

De kunsthaters en het soort kerkuilen of pilaarbijters dat zich iedere vreugde ontzegt en meer in 't bijzonder schande van retorica spreekt, die geef ik, al zouden ze lelijk tegen mij knorren, met hun permissie dit refrein te lezen. Dit soort volk vindt alleen zichzelf interessant.

Refrein

Wreder dan Nero^{aant.} zijn jullie, die ons hypocriet komen begroeten om de kunsten te ondermijnen. Twistzoekend gespuis zijn jullie; kwaadsprekende tongen, de meest afdoende remedie tegen broederlijke liefde, wanneer jullie samenkomen met het addereengebroad dat kronkelend uit tovenaars Erichto^{aant.} is voortgekomen. Ik wens jullie, ware Belialskinderen,^{aant.} aan menseneters te zijn vastgeklit; lakeien en bedienden te zijn van holbewoners met de kwelling van Tantalus^{aant.} als bezoldiging; dat jullie, door Xantippe^{aant.} opgevoed, het genot en de liefde van vrouwen moeten ontberen en dat de Essedonen^{aant.} jullie harten bij hopen opeten. Rhadamanthus,^{aant.} de rechter in het dodenrijk, spreekt als straf uit dat er ook schorpioenspeeksel op jullie neer zal droppelen, op jullie allen, die schande van retorica spreken.

Verder veroordeelt hij jullie om te worden gegrepen door Monoceros^{aant.} of door de Catoblepen,^{aant.} wier neerbliksemende blikken de mensen het leven benemen, of om door Circe^{aant.} te worden omgetoverd in een kadaver dat zich voortsleept om tenslotte door kraaien en raven te worden verscheurd. Of jullie moeten snel Uriasbrieven^{aant.} gaan bestellen; bij dorstigmakend gezwoeg moeten jullie aan de Gallusrivier^{aant.} lafenis zoeken. Vervloekt volk, ik wens jullie de kwelling van Alcman^{aant.} toe, hij die door luizen werd opgegeten, zodat jullie je melaatse overblijfselen als onvaste getuigenissen zouden achterlaten. Of ik wens jullie

toe om te zijn als Euripides,^{aant.} door zijn honden verscheurd, of door het serpent Amphisibena^{aant.} gevangen, of voortdurend aan Ixions^{aant.} wentelend wiel gebonden. Hoort, jullie allen die schande van retorica spreken: mogen jullie getroffen worden door de pest van Gavere!^{aant.}

Verder wens ik jullie het geknijp van bloedzuigers en het gefluit van Methifonies^{aant.} toe, jullie die de vruchten van de stengel der kunsten doen verdorren. En, kandidaten voor Perillus'^{aant.} dodelijke bestraffing, het grootste uitschot van de straat, maak jullie geslepen tong minder scherp, of, twistzoekers, krijg de pijl waarmee een lynx wordt geschoten of anders hoop ik dat het everzwijn dat door Artemis^{aant.} tegen Caledonië werd uitgestuurd, jullie komt halen. Moordende gifring^{aant.}, vol rattenkruit, jullie vals, luizig stuk vuil, ik wens jullie verder toe dat jullie met Nessus' hemd^{aant.} aan, met Midas' wens^{aant.} opgezadeld, vlug naar de Centaurenbenen zullen trekken. Mogen de nimmer rustende Alecto^{aant.} en Phraates^{aant.} zich over jullie ontfermen, terwijl jullie een paar weken lang het geschut van Monuchos^{aant.} verduren. Ontsnappen jullie daaraan, dwaal dan maar tot bij de Gymnosofisten^{aant.} en breek daar jullie nek, jullie allen die schande van retorica spreken.

Moge Polyphemos^{aant.} met sterke hand over jullie regeren, vuile tongroerders, en het gejammer van Pentheus^{aant.} afroepen over jullie, die Arcadiërs^{aant.} gebleven zijn, en jullie Eurydice,^{aant.} Orpheus' geliefde, voor hem doen halen, daarbij Sisyphus'^{aant.} steen uit de hel op jullie rug dragend. Ook geef ik jullie de straf van Tityus.^{aant.} Raadslieden van Eva,^{aant.} krijg een kankerende wond in jullie borst; jullie, bejaarde zotten, vol van glorie, en jullie jongere nakomelingen, krijg allemaal de honger van Erysichthon^{aant.} of ga weldra met Actaeon^{aant.} op jacht. Vreet jezelf, als Zoïlus,^{aant.} op tot het been, anders hoop ik dat jullie zijden aan Modicacs^{aant.} kalkoven mogen plakken. Jullie die de kunsten blameren: krijg

duizend en één ziekten die vlugger dan stromende beken in jullie opkomen, jullie allen die schande van retorica spreken.

Onvorstelijke schurken, indien jullie met de Trojaan Dolon^{aant.} hadden moeten meegaan, of verdronken waren ten tijde van Deucalion^{aant.} of door de grond van Rome verzwolgen waren als Curtius,^{aant.} of door Charon^{aant.} zo maar overboord gesmeten waren, als Ganymedes^{aant.} door de arend opgevoerd, of indien jullie hadden moeten vechten met Gyges,^{aant.} de grootste reus die wreedaardig met honderden handen aantreedt, of indien jullie met de Danaïden^{aant.} water hadden moeten scheppen, op het Afrikaanse monster Hygeia^{aant.} hadden moeten rijden of moedernaakt hadden moeten zwemmen in de Phlegethonrivier,^{aant.} dan hadden jullie wel jullie laatste gebeden mogen zeggen. Jullie allen die het vijandig op de kunst hebben gemunt: een gebroken nek, jullie vrouwen misbruikt, jullie dochters, in 't gat van Trysmaron^{aant.} onderzocht zijnde, geschaakt, dat is wat jullie nu testamentair toebeschikt krijgen, jullie allen die schande van retorica spreken.

Doopsgezind vermaanlied

Vermaning aan alle rederijkers die andere mensen willen beleren en zichzelf niet, of zelf nalaten wat ze in hun spelen onderwijzen.

Al wie retorica beminnen
 of haar beoefenen als kunst,
 zeggen: laat de boomgaard bloeien.
 Toch blijven ze de wereld trouw.
 Ja, de vleselijke begeerte
 volgt gij na in al uw wegen.
 U zult zien wat ervan komt:
 Christus' oog doorziet de schijn.

Ijdele, dwaze rederijkers
 die de wellusten niet bedwingt,
 maar uw spelen en refreinen
 louter schrijft voor roem en eer,
 gij wilt retorica vereren,
 maar blameert haar met uw werken.
 U zult zien wat ervan komt:
 Christus' oog doorziet de schijn.

Al retorica's ijdelheden
 zijn niets dan zwarte duisternis;
 de duivel met zijn kwade streken
 heeft ze overal verspreid.
 Dit kan men voor waar aannemen,
 want zij baart verboden vruchten.^{aant.}
 U zult zien wat ervan komt:
 Christus' oog doorziet de schijn.

Rederijkers, schrijvers, dichters
 zijn besmet met eigendunk.
 Ze bedrijven schurkenstreken
 overal vandaag de dag.
 Wie 't best naar de mond kan praten
 krijgt na afloop goed te drinken!
 U zult zien wat ervan komt:
 Christus' oog doorziet de schijn.

Ach, wat zijn er vreemde gasten
 in retorica's boomgaard.
 Allen volgen Satans streken,
 arm tot rijk en klein tot groot.
 Alles wat men daar ziet bloeien,
 is van God los en verdorven.
 U zult zien wat ervan komt:
 Christus' oog doorziet de schijn.

O retorica's artiesten,
 in toneel, refrein en lied
 wijst gij, zoals dwaze zotten,
 op een pluis in iemands oog.
 maar de balk in eigen ogen^{aant.}
 kunt gij blijkbaar niet voorkomen.
 U zult zien wat ervan komt:
 Christus' oog doorziet de schijn.

Vaak spreekt u nogal lichtvaardig
 over Gods fijnzinnig woord,
 maar zijn Rijk is prijzenswaardig
 en bestaat uit meer dan taal:
 in de Geest kunt gij het vinden,
 al wilt gij dat liefst verzwijgen.

U zult zien wat ervan komt:
Christus' oog doorziet de schijn.

Gij schijnt mensen te beleren,
maar u leert uzelf niets.
Anderen wilt gij bestraffen,
maar men ziet u keer op keer
liegen, vloeken, vals getuigen,
trouw slechts aan uw laagste lusten.
U zult zien wat ervan komt:
Christus' oog doorziet de schijn.

Stoutmoedige rederijkers,
oordeel voortaan ook uzelf:
of uw volle groene bomen
meer dragen dan louter blad,^{aant.}
want dat blad zijn loze woorden
van wie kwaadgezind maar kletsen.
U zult zien wat ervan komt:
Christus' oog doorziet de schijn.

Zou men alles willen tonen
wat de rederijkers doen:
het zou schande zijn te zeggen,
maar u weet wat ik bedoel.
Ze gaan zich het liefst te buiten
aan heidense ijdelheden.
U zult zien wat ervan komt:
Christus' oog doorziet de schijn.

Nooit stroomt bitter en zoet water
tegelijk uit één fontein,
maar in rederijkerswoorden
lijkt het soms alsof het kan.

Ondanks al uw schoon betogen
spreekt u telkens vuile leugens.
U zult zien wat ervan komt:
Christus' oog doorziet de schijn.

Kunt gij aan Gods hand ontkomen,
o, gij bomen zonder vrucht?^{aant}
Elke boom waaraan niets groeide
wordt geveld en opgebrand.
Als gij nu niet echt wilt boeten
en het woord van God geloven,
zult u zien wat ervan komt:
Christus' oog doorziet de schijn.

Het is nu tijd dat alle mensen
leven in eendrachtigheid.
O rederijkers, jullie allen,
denk goed na over dit woord!
Wil toch naar Gods woorden leven,
want wie zijn akker niet wil ploegen,
die zal zien wat ervan komt:
Christus' oog doorziet de schijn.

De kamers

Stichtingslegende van de Heilige-Geestkamer te Brugge

Onder de rederijdersgezelschappen in Brugge verdient het gezelschap van de Heilige Geest met recht de eerste plaats. Men verhaalt dat dertien mannen, van wie de portretten en namen nog heden ten dage te zien zijn op een paneel in de eetzaal, op Witte Donderdag in het huis van een zekere Jan van Hulst samenkwamen om het Avondmaal van Onze Heer te gedenken. Toen ze brood in de wijn doopten en praatten over het lijden van onze Verlosser, kwam een duif binnenvliegen met deze lofspreuk: *Mijn werk is heimelijk.*

Ter gedachtenis van dit voorval wordt er nog jaarlijks op dezelfde dag in het huis van de deken van het gilde een bijeenkomst gehouden en een gedicht in de moedertaal opgezegd over het lijden van Christus. Aan ieder lid van het gilde wordt dan een kan zoetgemaakte wijn voorgezet. De voornaamste feestdag van het gilde is de dag van de Heilige Drievuldigheid of de eerste zondag na Pinksteren en het heeft zijn kapel in de kerk van de dominicanen. De kamer wordt bestuurd door dertien mannen, die de hiervoor genoemde dertien oprichters verbeelden. Eén van hen bekleedt het ambt van proost. Zij kiezen ook een deken en andere gezworen mannen die, indien ze deze functie weigeren aan te nemen, een boete krijgen opgelegd. De gekozen deken krijgt een boete van een gouden mark, ^{aant.} de gezworen mannen een boete van een zilveren mark, terwijl ze bovendien gedwongen zijn hun ambt te aanvaarden. Op de bijeenkomst die ze jaarlijks houden op Driekoningendag, wordt één van de dertien mannen tot koning verkozen door het trekken van de briefjes die door twee burgemeesters van Brugge en twee van het Brugse Vrije ^{aant.} in een zilveren schotel zijn gelegd ten overstaan van de rechtsgeleerden van de stad. Deze koning heeft het recht om de dertien mannen, de deken en de gezworen

mannen iedere maand samen te laten komen om, op straffe van een boete, de mis bij te wonen in de hiervoor genoemde kapel. Hij moet daar ook zijn zinspreuk en wapens ophangen.

Reglement van De Wijngaardrank te Aarschot

Wij, Willem van Croÿ, heer van Chièvres, van Aarschot, van Bierbeek, van Heverlee, etc., en de burgemeesters, schepenen en raad van de stad Aarschot, laten weten aan iedereen die deze oorkonde zal zien of horen voorlezen, dat wij de hierna beschreven punten en artikelen hebben uitgevaardigd en goedgekeurd en hierbij uitvaardigen en goedkeuren. We hebben ze verleend aan de hoofdman, factors, bestuurders en gezellen van de broederschap van Sint-Anna en het rederijkersgezelschap De Wijngaardrank binnen Aarschot. Dit hebben we gedaan na een nederig verzoek daartoe van de genoemde hoofdman, factors, bestuurders en gezellen van Sint-Anna en De Wijngaardrank, en met het doel om het gezelschap en de vreugdevolle beoefening van retorica te bevorderen. De volgende punten en artikelen zijn geldig tot wij of onze opvolgers ze herroepen of uitbreiden.

- I. In de eerste plaats zullen zij jaarlijks op Sint-Annadag^{aant.} twee nieuwe gezworenen kiezen. Deze zullen het gezelschap besturen, alle inkomsten en uitgaven binnen hun bestuurlijk jaar beheren en aan het einde van dat jaar daarover naar behoren rekenschap afleggen. Geen enkele gezel mag uit de kamer treden, tenzij gedurende de acht dagen na Sint-Annadag.
- II. Wie als gezel lid wil worden van het gezelschap moet eerst onder ede verklaren dat hij de heer, de stad en het gezelschap dienstbaar en trouw zal zijn. Hij moet drie stuivers intredegeld betalen. Tevens moet hij beloven één jaar lid van het gezelschap te blijven en bij te dragen in alle kosten die in dat jaar gemaakt zullen worden. Verder moet hij wekelijks negen mijten^{aant.} betalen, maar nooit meer dan een stuiver^{aant.} per jaar.

- III. Degene die aan de beurt is, moet een bijdrage betalen voor de gezamenlijke maaltijd ter hoogte van drie stuivers. Tijdens die maaltijd is hij vrijgesteld van het betalen van zijn vertering. Binnen drie maanden nadat iemand in het gezelschap is gekomen, moet een gildenkleed met het devies van het gezelschap gemaakt worden. Als iemand na zijn eerste jaar uit het gezelschap wil treden, moet hij vijf stuivers uittredegeld betalen.
- IV. Wie bij het uitdelen van spelen of rollen ^{aant.} een rol heeft aanvaard om te leren, moet deze ook spelen zonder daarover heibel te maken, tenzij hij kan bewijzen een geldig excuus te hebben. In dat geval mag de persoon in kwestie iemand in zijn plaats laten spelen, op voorwaarde dat die persoon tijd genoeg heeft om de rol te leren. Wie zijn rol kwijtraakt, moet haar op eigen kosten laten herschrijven. Als door dergelijke omstandigheden het spel niet opgevoerd kan worden, moet de persoon die in de fout is gegaan alle gemaakte kosten vergoeden.
- V. Wie broeder ^{aant.} van het gezelschap wil worden, dient drie stuivers intredegeld te betalen. Hij hoeft maar eenmaal per jaar te delen in de kosten, namelijk als de gezellen van het gezelschap op hun feestdag samenkomen. Als de gezellen echter naar elders afreizen, moet een broeder evenveel bijdragen als de gezellen. Als hij uit de broederschap wil treden, moet hij eenmalig vijf stuivers betalen.
- VI. Wie afwezig zijn op het moment waarop ze volgens de gezworenen aanwezig dienen te zijn op straffe van een enkele boete, worden beboet met achttien mijten. Als de gezworenen de aanwezigheid hebben gelast op straffe van een dubbele boete, ontvangen ze een boete van een halve stuiver. Op de vergadering zelf mag niemand weggaan vooraleer de zaak waarvoor zij zijn bijeengeroepen, is afgehandeld, dit op straffe van een halve stuiver. Vertrek is alleen toegestaan met instemming van

de gezworenen of als de persoon in kwestie een wettig excuus heeft.

- VII. Niemand die in de kamer aanwezig is, mag iemand anders een leugenaar noemen, vloeken, iemand anders vervloeken, winden laten, boeren laten, gokken, kwaadspreken over de moeder van een ander, of oneerbare taal uitslaan over vrouwen. Telkens als dit gebeurt, krijgt men een boete van vier mijten, die men moet betalen vóór het verlaten van de kamer.
- VIII. Als er binnen het gezelschap en op de kamer een verbale of fysieke twist ontstaat, moet men daar op gezag van de gezworenen mee ophouden. Wie dit weigert, krijgt telkens opnieuw een boete van één stuiver. Deze straf staat los van een bestraffing op grond van de Aarschotse heerlijkheid, rechten en wetten als die in het geding zouden zijn.
- IX. Als er een wagenspel^{aant.} wordt gespeeld, wijzen de gezworenen vier personen aan die de wagen in orde moeten brengen en weer afbreken. Wie dat nalaat, krijgt een boete van een halve stuiver.
- X. Als een stellingspel^{aant.} wordt gespeeld, moet iedere gezelschapsgedeele bij het ophalen, dragen, afbreken en terugdragen, op straffe van één stuiver. Wie meespeelt in het spel moet zelf zijn kostuum ophalen en terugbrengen.
- XI. Wanneer iemand een schuld heeft bij het gezelschap en niet wil betalen, mogen de gezworenen na toestemming van de burgemeesters met een stadsdienaar een onderpand halen in zijn huis.
- XII. Alle geestelijken die lid zijn van ons gilde en broederschap of zullen toetreden, moeten een wereldlijk persoon uit hetzelfde

gilde en broederschap als borg aanduiden. Hun schulden zullen verhaald worden op de borgpersoon, alsof deze hoofdschuldenaar was.

- XIII. De gezellen van dit gilde mogen op hun feestdag een aam^{aant.} landwijn of een aam bier inslaan, of zo het hen belieft een halve aam van elk, om hun drankvoorraad op peil te brengen, zonder daarvoor accijnzen te hoeven betalen aan de stad.

Om dit te bekrachtigen hebben wij, Willem van Croÿ, heer van Chièvres, van Aarschot, etc. dit document ondertekend. Wij, burgemeesters, schepenen en raad van de stad Aarschot, hebben opgedragen aan onze beëdigde secretaris Jan van Bierbeek dit document te registreren in het algemene boek en te tekenen met zijn gewone handtekening, wat hij gedaan heeft.

Zo is geschied op 22 mei in het jaar Ons Heren 1497.

Ondertekend: Willem de Croÿ.

Bijlage bij het reglement van De Wijngaardrank

Wij, Marie de Hamal, markgravin van Aarschot, zijn op de hoogte gebracht van bepaalde geschillen die zijn ontstaan tussen aan de ene zijde de rederijkers van de broederschap van Sint-Anna en De Wijngaardrank in onze stad Aarschot en aan de andere zijde de rederijkers en de broederschap van De Tarweaar in dezelfde stad. We hebben ons over deze geschillen en ook over hun privileges grondig geïnformeerd. Daarom hebben wij deze privileges samen met de bewijsstukken bekrachtigd en bekrachtigen we ze hierbij. Aangezien de rederijkers van De Tarweaar de jongsten zijn, hebben wij bepaald dat zij voortaan geen zinnenpelen^{aant.} of esbattementen^{aant.} in het openbaar mogen spelen op stellingen of wagens in de voornoemde stad, voordat zij twee personen uit hun bestuur of gezelschap naar de hoofdmannen of bestuurders van het broederschap van Sint-Anna en De Wijngaardrank hebben gestuurd met de vraag of er gezellen van de Sint-Annabroederschap zijn die op het voorgestelde tijdstip zullen spelen en of zij hun dat willen melden. De hoofdman of de bestuursleden van de Sint-Annabroederschap zijn dan verplicht daar binnen drie dagen een antwoord op te geven. Als het zou gebeuren dat die van de Sint-Annabroederschap op het tijdstip dat door die van De Tarweaar genoemd is, zelf zouden willen spelen, dan moeten de leden van De Tarweaar geduld hebben en wachten, zonder daar iets tegen te ondernemen, tot de leden van de Sint-Annabroederschap gespeeld hebben. In het geval dat beide gezelschappen het in overleg eens worden om beide op dezelfde dag te spelen, dan bevelen wij hun, dat de ene keer het ene gezelschap en de andere keer het andere gezelschap de stelling waar zij beide op zullen spelen, zullen opstellen en afbreken. Als hierin een overtreding wordt begaan, zal de overtreder berecht worden door de officier en de rechtbank van onze stad Aarschot.

Eveneens mag voortaan geen van beide gezelschappen in woord of spel de ander beschimpen of met bepaalde woorden de ander te schande maken of bespotten in refrainen, liedjes, gedichten, zinnespelen of esbattementen. Een persoon die dat doet zal als straf uit alle rederijdersgezelschappen verwijderd en als lid geschrapt worden. Een gezelschap dat zo'n lid verder wil steunen en verdedigen, zal onmiddellijk opgeheven en verboden worden.

Ondertekend: Marie de Hamal

De dichter en zijn kunst

Acte over een jaargeld voor Anthonis de Roovere

Anthonis de Roovere, rederijker, werd door de notabelen en het gewone volk begiftigd met zes pond groten ^{aant.} per jaar vanwege de kunst die hij beoefende.

Op de laatste dag van februari in het jaar 1466 waren de burgemeesters, schepenen, raadsleden, hoofdmannen en dekens van alle ambachten van de stad Brugge samengekomen in de schepenkamer van Brugge. Ze waren daar vanwege een verzoek dat onze roemruchte heer en vorst, mijn heer de graaf van Charolais, ^{aant.} hun had gedaan nadat zij dezelfde roemruchte vorst een welwillend antwoord hadden gegeven op een eerder verzoek zijnerzijds.

Nu trad naar voren de edele en geachte heer Jan de Baenst, ridder en heer van Sint-Joris in Distel, en hij deelde aan alle aanwezigen mee dat Anthonis de Roovere, poorter van de genoemde stad, veel verdiensten had voor Brugge, en dit sinds vele jaren en bij diverse gelegenheden. Hij had talrijke onderhoudende spelen, goede moraliteiten ^{aant.} en gepaste esbattementen geschreven en opgevoerd. Bovendien had hij de vreugdevolle retorica op nog verschillende andere manieren beoefend. Vanwege dit alles verdiende hij het dat men hem zou behouden voor de stad Brugge en dat hij enigerlei betrekking zou krijgen of iets anders, met als bedoeling hem sterker te binden aan de stad, zodat hij er zou blijven en zich er nog meer toe zou leggen op de genoeglijke retorica (die de stad tot eer en vreugde zou moeten strekken). Hij zou geen reden meer mogen hebben de stad te verlaten en naar elders te vertrekken.

De eerdergenoemde hoofdmannen en dekens gingen in beraad na dit verzoek gehoord te hebben. Ze kwamen met de burgemeesters, schepenen en raadsleden tot overeenstemming dat Anthonis de Roovere, vanwege diens opgesomde verdiensten

voor de stad op het gebied van de retorica, een toelage zal ontvangen ten behoeve van levensonderhoud en onkosten, in de hoop dat hij zijn bezigheden zal voortzetten en geen enkele reden heeft de stad te verlaten. Deze toelage bedraagt zes pond groten per jaar, en wordt uitbetaald in twee halfjaarlijkse termijnen van drie pond groten. De eerste uitbetaling vindt plaats op de eerste dag van de komende maand september. Vervolgens wordt Anthonis iedere zes maanden uitbetaald zolang hij zal leven en blijft wonen binnen de stad Brugge.

Eduard de Dene: Voorwoord bij de *Rhetoricale wercken* van Anthonis de Roovere

Aan alle liefhebbers van de kunst van Retorica. E. de Dene wenst hun zegen en voorspoed en groet hen van harte.

In de voorbije tijden zijn er verschillende personen geweest, jong en oud, die zich van tijd tot tijd hebben bekwaamd in en beziggehouden met de eervolle, geestrijke en prijzenswaardige kunst van retorica in de Vlaamse taal, die nooit perfect geleerd kan worden. Dit geldt wel in het bijzonder voor de hoog te eren vader en meester Anthonis de Roovere, zaliger gedachtenis. Hij was zelfstandig metselaar van beroep, inwoner van Brugge en daar als poorter geboren. Hij was door de genade van God briljant van geest en dat heeft zich ten volle gemanifesteerd in de genoemde kunst en in het schrijven van verschillende stukken, die het stellig verdienen hoog geprezen en in het licht gebracht te worden. Ze mogen niet in de schaduw blijven staan (ook niet door ouderdom van de teksten of gebrek aan belangstelling bij hen die het werk niet kennen). Ze verdienen dit al helemaal niet, omdat veel van zijn werken doortrokken zijn van goede, deugdzame en oprechte vermaningen, de beschaafde welgemanierdheid prijzen, en op de manier van een liefhebbende moeder alle slechtheid bestraffen en schande spreken van de lichtzinnige en bedriegelijke praal van de wereld. Zijn werk verdient het om geprezen te worden. Bovendien zien we dat er in Frankrijk vroeger verschillende vermaarde, uitzonderlijke en beroemde kunstenaars in de kunst van retorica geweest zijn, die de kunst hoog achtten en schreven in de Franse taal, die zeer fraai en bruikbaar is. Vele werken van deze grote dichters, genaamd François Villon^{aant.} uit Parijs, Clement Marot,^{aant.} Jean Molinet^{aant.} en diverse andere geïnspireerde en gelauwerde dichters, zijn in druk verschenen, waardoor ze zowel daar als hier voor mensen beschik-

baar zijn voor een goede tijdspassing.

Omdat dit alles het geval is, heb ik uit de liefde die ik deze kunst toedraag en als tijdverdrijf, mij erop toegelegd om overal waar ik ze maar te pakken kon krijgen, afzonderlijke teksten van Anthonis de Roovere (die een Vlaamse dichter was) te verzamelen en bij elkaar te plaatsen. Een gedeelte daarvan heb ik uit zijn eigen oude handschriften gekopieerd, andere heb ik overgenomen uit het handboek van een achtenswaardige poorter van Brugge, die goed bevriend was met De Roovere en hem vaak ontmoette en die veel van diens handschriften te leen kreeg om gedichten uit over te schrijven. Ik heb deze teksten verzameld om ze vervolgens te laten drukken in een soort handboek, zodat ze in de Vlaamse taal verspreid kunnen worden, precies zoals met de eerdergenoemde Waalse boeken^{aant.} is gebeurd. Ze verdienen dit net zo goed als de werken van die andere, hiervoor genoemde dichters (zonder hun tekort te willen doen). Zij waren meester in de wetenschappen van de scholastiek, terwijl De Roovere maar een eenvoudige leek was die niet gestudeerd had en die als gewone ambachtsman de kost verdiende. Hij beheerste enkel en alleen zijn Vlaamse moedertaal, maar daarmee heeft hij desondanks zijn retorische werk zo sierlijk kunnen opsmukken en uitvoeren, dat hem tijdens een bepaalde algemene samenkomst, een rederijersfeest dat in Brugge werd gehouden, een prijs is toegekend en de titel is verleend van prins der retorica, al was hij pas zeventien jaar oud. Hij verdiende deze prijs met zijn retorische antwoord op de vraag: ‘Kan het hart van een moeder liegen?’

Vanaf dat moment groeide en bloeide hij op als kunstenaar en verwierf hij groot inzicht en kennis op het gebied van geestelijke verhandelingen en betogen over de moraal (zoals een weelderige laurier die door Minerva^{aant.} werd geplant). Hij maakte later ook een prachtig *Lof vans het Heilig Sacrament*, waarvoor vele geleerden bewondering toonden en dat tenslotte na onderzoek goed werd bevonden en in overeenstemming met de geloofs-

leer. Om dit te benadrukken werd het officieel goedgekeurd en mocht het voor iedereen toegankelijk worden tentoongesteld in de Heilige Kerk, om zodoende het geloof van iedereen te verdiepen. Hij heeft zich hierdoor grote roem verworven en men noemde hem voortaan Vlaamse Leraar en Dichterlijke Rederijker.

Zo zult gij, beminde lezer, in dit lofdicht en in verschillende andere werken van hem, veel aangenaams proeven en veel waars aantreffen. Blijf hierdoor onder de hoede van de Heer en aanvaard mijn eenvoudige maakwerk in dank, opdat mijn schamele welsprekendheid zich ten beste mag keren en nuttig zal zijn. Het ga u goed, nu en tot in eeuwigheid.

Klacht op de dood van Anthonis de Roovere, geschreven door wijlen Jan Bortoen, die vroeger zijn kameraad was

Al het leed dat er op aarde is,
hoe groot ook het verdriet, het doet me niets,
behalve dan het leed van de dood.
Want al dat andere leed, zoals men ziet,
komt en gaat, zo is het er, en dan weer niet,
net als het draaien van Fortuna's wiel.
Maar de dood brengt droefheid voor iedereen,
zoals ons allen duidelijk bleek
door het verlies van de zuivere vriendschap
van Anthonis de Roovere, ik zeg het met pijn.
De kunst van retorica had hij te leen,
en we mogen dus zeggen, groot en klein:
o dood, waarom heb je ons dit aangedaan?

De Heilige Geest verlichtte hem,
hij was een meester-dichter, bracht altijd vreugde,
en hij was vaardig met het lange zwaard.
Werd het lastig, zwaar, of zwaarder nog,
dan stond hij klaar, wist wat te doen.
Met de voetboog kon hij goed overweg,
en metselen was zijn dagelijks werk,
wanneer men ook maar een beroep op hem deed.
Hij schreef heel goed, was een man van verdienste,
voor de vrouwen hoffelijk en dienstbaar.
Nu ligt hij in de gewijde aarde.
En daarom spreek ik met recht dit woord:
o dood, waarom heb je ons dit aangedaan?

O heilige, waardige Triniteit,
had toch gewacht! Het had ons behaagd,
want hij diende ons zo goed in deze tijd.
En er zijn velen die schreeuwen om de dood,
versuft door ouderdom, vreselijk gekweld
- hoogste tijd om het graf in te gaan -,
maar het leven raken ze niet kwijt.
Ach genadige Heilige Drievuldigheid,
het is goed dat gij altijd bij ons zijt,
want al wat gebeurt hebt gij in uw macht.
Maar het eeuwig gemis van onze vriend
legt mij de woorden in de mond:
o dood, waarom heb je ons dit aangedaan?

Prins, rederijker, meester van ons allen,
zo plotseling ons ontnomen en verdwenen!
O dood, die niemand spaart, onheilsbode,
o dood, waarom heb je ons dit aangedaan?

Factorscontract

Hier volgen de regels en bepalingen die door de prins, hoofdman, deken, oudermannen en alle raadsliden van het gilde van De Goudsbloem zijn overlegd en besloten met betrekking tot de werkzaamheden van de factor van dit gilde.

Hij die nu en hierna factor van het gilde zal zijn, zal zich ten dienste van de stad en ook van het gilde moeten schikken naar wat prins, hoofdman of deken hem met betrekking tot de retorica zullen voorstellen en opdragen, voorzover dit binnen redelijke grenzen valt.

De factor is verplicht om, van kerstmis tot vastenavond, iedere zondag en soms ook op feestdagen waarop de gildebroeders vergaderen, voor een geschikt esbattement of ander toneelstukje te zorgen. Hij zal het op tijd geven aan de spelende gezellen die het moeten instuderen. Het kan om een spel naar zijn eigen vrije keuze gaan, of om iets wat hem door de deken is opgedragen.

Hij die nu of hierna factor zal zijn, laat de spelende gezellen, wanneer zij vergaderen om zaken onderling te bespreken, samenkomen op de kamer van het genoemde gilde en niet elders in de stad, vooral niet in cafés.

De factor moet ervoor zorgen dat de eensgezindheid en vriendschappelijke omgang onder de spelende gezellen wordt bevorderd en bewaard en dat een eventuele twist of een onderling geschil dat ontstaat, in de kiem wordt gesmoord of bijgelegd. Lukt hem dit niet, dan zal hij dit bij de deken, de prins of de hoofdman signaleren zodat dezen de zaak kunnen beslechten.

De factor kan, wanneer het nodig zou blijken te zijn, de spelende gezellen die als acteur niet geschikt zijn of niet nodig zijn, laten afdanken in overleg met en door middel van een bevel van de deken.

De factor mag alle spelen die het gilde of de kamer toebehoren en die bewaard worden in een kluis waarvan alleen de deken de sleutel bij zich mag dragen, mee naar huis nemen nadat dit in de inventaris is aangetekend. Daarbij krijgt hij ook een papieren schrijfboek^{aant.} ter beschikking gesteld, dit alles alleen onder voorwaarde dat de factor geen spelen van zinne of mirakelspelen (ook niet in gekopieerde versie) aan anderen geeft of voor zichzelf behoudt. Hij is, integendeel, verplicht de spelen na opvoering onmiddellijk weer aan de deken te overhandigen om ze te laten bewaren, zoals dat eerder werd beschreven (namelijk achter slot). Telkens wanneer de factor zijn schrijfboek ten bate van het gilde heeft volgeschreven, zal men hem van nieuw papier voorzien.

Hij die nu of later factor zal zijn, ontvangt als vergoeding voor zijn diensten ieder jaar dertig Brabantse schellingen^{aant.} van het genoemde gilde, ter bekostiging van een tabberd en bij wijze van jaargeld. Het eerste dienstjaar zal gerekend worden vanaf de eerste feestdag van het gilde die volgt op zijn indiensttreding.

De factor is vrijgesteld van het betalen van enige vorm van jaarlijkse contributie. Tevens zal hij vrijgesteld zijn van betaling van alles wat hij op de kamer of elders verteert tijdens werkzaamheden in opdracht van prins, hoofdman of deken.

Als de factor zijn beroep niet kan uitoefenen vanwege zijn medewerking aan de organisatie van de blijde inkomst van een prins of prinses, door het gilde daartoe verzocht of opgeroepen, ontvangt hij twaalf Brabantse groten^{aant.} per dag. Dit gilde mag alles wat het vanwege de stad of anderen aangeboden krijgt in verband met zo'n inkomst als zijn bezit aannemen en behouden, zonder dat de factor daar enige aanspraak op kan maken.

De factor ontvangt twaalf Brabantse groten per honderd verzen voor het schrijven en in het net inleveren van nieuwe spelen van zinne, mirakelspelen,^{aant.} esbattementen, prologen en refreinen die hij heeft vervaardigd op verzoek van de deken.

Hij ontvangt een halve stuiver per honderd verzen die hij

voor acteurs overschrijft op een rol, wanneer hij daartoe op dezelfde manier is verzocht.

De verantwoordelijken van het gilde enerzijds en de factor anderzijds mogen het factorschap altijd opzeggen, mits ze het één jaar van tevoren doen.

Matthijs de Castelein, *De Const van Rhetoriken*

Brief van de drukker Jan Cauweel aan alle Nederlandse dichters en liefhebbers van de poëzie die retorica heet.

Eerzame en goedwillige lezer,

De meerderheid van de hedendaagse dichters of rederijkers is de mening toegedaan, dat alle werken van retorica, hoe goed, hoe mooi en elegant die ook mogen zijn, te schande worden gemaakt door ze in druk te laten verschijnen. Wat meer is: ze verachten en versmaden de dichter die zijn werk laat uitgeven - in het bijzonder nog tijdens zijn leven - en verdenken hem ervan naar roem en eer te streven. Zonder afbreuk te willen doen aan hun oordeel en reputatie, lijken ze mij in deze kwestie grotendeels abuis en bezijden de waarheid. Want indien alle auteurs dat gevoel en die mening hadden gehad en hun werk pas na hun dood hadden laten uitgeven, dan zouden zonder twijfel vele mooie, fraaie en excellente werken voor ons verborgen en onbekend zijn gebleven, en dat mogelijk voor altijd. Het zou zowel gaan om werk van filosofen en redenaars als van dichters en andere schrijvers, ook hedendaagse.

De oude schrijvers^{aant.} zijn daarvoor gemakkelijk te verontschuldigen, om reden dat zij - spijtig genoeg - in hun tijd de drukkunst niet kenden. Nochtans lieten ze niet na hun werken al tijdens hun leven te verspreiden, zoals men vaak beschreven vindt.

Onder degenen die in onze eigen tijd geschreven hebben en hun werk nog tijdens hun leven in druk hebben laten verschijnen, bevinden zich talloze Latijnse auteurs uit alle disciplines. En iedere dag komen er nieuwe bij, zoals ieder ontwikkeld mens weet die Latijn kent. Ook onder de Franse auteurs zijn er die dit doen, zoals Molinet,

^{aant.} Lemaire, ^{aant.} Habert, ^{aant.} Ronsard, ^{aant.} Du Bellay, ^{aant.} Charron, ^{aant.} De Magny, ^{aant.} Fontaine, ^{aant.} Colet, ^{aant.} Muret, ^{aant.} Gru-

get^{aant.} en Marguerite des Princesses^{aant.} (die onder hen de eerste plaats inneemt) en nog vele anderen, van wie het merendeel zelfs nog in leven is en wier werk we allemaal bezitten. We vinden ze - hoewel gering, maar toch groeiend in aantal - ook onder de Nederlandse auteurs, zoals Jan van den Dale,^{aant.} Jan van den Berghe,^{aant.} Andries van der Muelen,^{aant.} Cornelis van Ghistele,^{aant.} Cornelis Manilius,^{aant.} Marcus van Vaernewijck,^{aant.} en natuurlijk onze eigen Castelein, zoals hij zelf in dit boek zegt en zoals wij al wisten. Van hem verschenen onder meer zijn liedboekje, zijn *Historie van Pirus en Thisbe* en zijn *Balladen van Doornicke*. Al deze auteurs - en nog duizend anderen - hebben door het laten drukken en verspreiden van hun werk zichzelf een eeuwige en onsterfelijke naam bezorgd, bovenop de lof, prijs, faam en eer die hun en hun werk altijd al ten zeerste en met recht toekwam.

Wij laten ons dagelijks een bekend spreekwoord ontvallen: vóór gedaan is ná geleerd. Wat kunnen wij Nederlanders, door onze taal te verrijken en te verfraaien, in het licht van dit spreekwoord dan meer misdoen dan al die buitenlandse volken die precies hetzelfde beogen? Daarom: moge niemand om eerdergenoemde opvatting of uit vrees voor smaad nalaten zijn werk al voor zijn dood in het licht te geven, opdat de rechtzinnige dichter of Orfist^{aant.} bekender mag worden dan de straatdichter of Midas.^{aant.} Want die laatsten, die hun moedertaal nauwelijks overeenkomstig haar wezen en ware vorm kunnen lezen en spellen, zijn naar ik vrees in meerderheid de gewraakte opvatting toegedaan.

Bemide lezer, na deze vermaning wil ik u nog wijzen op mijn waarschuwing aan het eind van dit boek, en als u die gelezen heeft, beveel ik u bij God aan. Geschreven te Gent, op de twaalfde november van het jaar 1555.

Matthijs de Castelein, strofen uit *De Const van Rhetoriken*

Als je met vlijt zoover gekomen bent dat je door de werking van deze reine kunst op de Parnassus^{aant.} gaat resideren, zet je dan aan het schrijven van gedichten: dat is het bewijs dat de geest van Mercurius^{aant.} je drijft. Wees niet huiverig, laat dat duidelijk zijn, klein te beginnen. Zoals ik eerder al zei, bloeit en groeit deze kunst naar de zegswijze die luidt: na het kleine komt het grote.

Begin dan eerst met het dichten van balladestrofen^{aant.} en het vlijtig als jonge scholieren inoefenen van rondeeltjes^{aant.}; voorzie allerlei vrijers van refereintjes^{aant.} en begin met het samenstellen van uitnodigingskaarten en minnebriefjes. Bedenk vervolgens het mooie geslacht, dat je jong van hart doet blijven. Dicht er liedjes voor en zendt ze hun toe: de aardse godinnetjes zullen je er dankbaar voor zijn.

Als je dit alles onder de knie hebt, leg je dan toe op dat wat meer van je vraagt. Begin ook hier, zoals een tapijtwever, eerst met borduursel voor je aan grote tapijten begint. Kun je een tafel-spel maken, dan mag je je aan esbattementjes wagen, waarna je, niet zonder hoofdbrekens, met spelen van zinne kan beginnen. Wie te vlug te grote lasten op zich neemt, zal als Icarus^{aant.} in zee verdrinken.

Nu we balladen, refreinen en rondelen ter sprake brachten, die alle op deze kunst betrekking hebben, willen we, ter aanmoediging van jullie jonge talent, wat meer over deze 'juwelen' vertellen. Zoals Molinet naar Franse gewoonte stelt, heeft een ballade een refreinregel en bestaat zij uit drie strofen met daarbij nog een opdracht aan de prins.

Het refrain, zo schrijft deze Molinet, is de ‘finishing touch’ die elk van de vier strofen nodig heeft en waaraan de gehele ballade een dynamiek ontleent, die vergelijkbaar is met die van een pijl die op de roos van een schietschijf afvliegt. Bij ons is de term ‘stokregel’ in gebruik. Van de Fransen hoeven we ons hier niets aan te trekken, omdat wij over een juister inzicht beschikken. In deze uiteenzetting geef ik jullie dan ook de opvatting die bij ons gehuldigd wordt.

Onder de nu levenden zijn er die, uitstekend onderlegd in de kunst, gedichten van allerlei slag ‘ballade’ noemen en de term dus in algemene zin gebruiken. Of zij het hiermee bij het rechte eind hebben of niet en hoe strikt of ruim men het ook opvat, ik beschouw ‘ballade’, zoals men dat gewoon is te doen, als een specifieke naam voor een strofe van zeven, acht of negen verzen.

Een ‘referein’^{aant.} nu heeft, in de door mij gegeven omschrijving, een andere betekenis dan bij de Fransen, want in Vlaanderen beschouwen wij het hele samenstel van de strofen mét de princé^{aant.} als het ‘referein’. Dit laatste wordt zo genoemd omdat de stok ‘gerefereerd’ (dat wil zeggen herhaald) en telkens als laatste vers aangehaald wordt. Hoe jullie daar ook anders over mogen denken, zo zie ik het.

Vanwege het ‘refereren’ heet het een ‘referein’ en niet een ‘refrein’, een te verwerpen term. De juiste naam is uit de etymologie af te leiden, ofwel het is van toepassing omdat de betekenis van de strofen en van de gehele tekst is afgestemd op de herhaling van de stok. Laat ons nu het rondeel bekijken: omdat het, als een ijzeren pot, op drie poten staat en een cyclische vorm heeft, is de betekenis van de naam goed te begrijpen. Etymologie maakt veel duidelijk.

Het ketendicht, ^{aant.} prettig en aangenaam om te horen, ontleent zijn naam aan de ketting: het ketent zichzelf tot zijn eigen voordeel. Hoor nu, beminde, fatsoenlijke jongelui, verslingerd aan deze kunst, wat ik jullie over het voorgaande en diverse dichtvormen heb mee te delen: het zou ongepast zijn de klassieke auteurs onvermeld te laten, want we danken het allemaal aan wat de poëten ^{aant.} hebben achtergelaten.

Martialis ^{aant.} en de *Oden* van Horatius ^{aant.} verstrekken ons voorbeelden waaruit we regels voor het vervaardigen van diverse dichtvormen kunnen halen. Uit bepaalde gedichten zijn verschillende van onze huidige versvormen voortgevloeid. De rondelen komen geheel en al voort van dichters die combinaties van drie' voorschreven. Daarom wordt, zoals de traditie het wil, één versregel bij het schrijven of voordragen van een rondeel driemaal herhaald.

De halve regels of de 'staarten', ^{aant.} zoals menigeen ze noemt, heeft Adonis ^{aant.} onder de verzen ingang doen vinden. Hele versregels zijn bij ons steeds in gebruik geweest, zoals blijkt uit de epiek, waarin dichters geschiedenissen verhalen. De verzen van gemiddelde lengte, waarmee liedjes en gelijkaardig kortregelwerk worden gemaakt, vinden we op navolgenswaardige wijze bij Boëthius ^{aant.} en in andere geschriften gebruikt. Hoe kan iemand dan de poëten versmaden?

Het refrein, meer bepaald de herhaling van de stok, vindt zijn ontstaan als regel, denk ik, bij Vergilius. ^{aant.} In zijn achtste *Eclogie* menen wij het principe te herkennen in twee verzen die er tussen allerlei andere herhaald worden. *Incipe Menalios*, ^{aant.} luidt het ene; *Ducite ab urbe domum*, het andere. Geleerden zullen dit wel begrijpen, maar wie geen Latijn kent, zal me hier niet kunnen volgen.

De geciteerde verzen zijn als stokregels die het gedicht schragen, zoals dat bij het refrein gaat; en omdat hij, de prins der dichters, veranderingen in deze verzen toelaat, is het duidelijk dat ook wij de stokregels mogen laten variëren. Als je samen met mij nauwkeuriger toeziet, zul je merken dat de dichter doelbewust herhaalt met variaties. Toch moet je geen sport maken van het variëren. Hoe beter je aan de stokregel vasthoudt, hoe beter je aan de eisen van de kunst voldoet.

Er zijn gedichten die men achterstevoren keert, wat zeer gewaardeerd wordt. Een voorbeeld is het bedrieglijke vers *Alchemisten zijn wijs, niet ongeleerd*. Als het van achter naar voren gelezen wordt als *Ongeleerd, niet wijs zijn alchemisten* levert het kritiek op het eerste vers. Zulke trucs vol dubbele bodems, en meestal de betekenis in ongunstige zin verdraaiend, werden voor het eerst beoefend door Sotades,^{aant.} een sofist. Men noemt het retrograde-dichtkunst.

De toneelschrijfkunst, een weldadige, heerlijke gave, hebben we ook aan de creativiteit van de klassieke poëten te danken. Vergilius^{aant.} en anderen bewijzen het. Ieder die Seneca,^{aant.} Terentius^{aant.} en ook Plautus^{aant.} leest, vindt altijd een blij einde in de komedie, terwijl het in de tragedie steeds om ramspoed en velerlei vormen van bloedvergieten gaat.

Het was Thespis,^{aant.} die in zijn tijd en op zijn manier de tragische poëzie uitvond. Bij een droevig zowel als een vrolijk stuk smeerde men toen het gezicht geheel in met gist: zo speelde men zijn rol. Later vond Aeschylus^{aant.} het masker uit, wat ook huidige beroepsspelers op hun gezicht doen passen. Maar, al was dit toen in de kunst gebruikelijk, voor een eerlijk mens is het een te verafschuwen praktijk.

Hoe je fraaie, keurige balladestrofen schrijft, toont ons ‘onze kok’ Martialis heel duidelijk. Ons inzicht in deze kunst ontleen we inderdaad aan zijn epigrammen.

Net als een epigram sluit een ballade de betekenis formeel in zich op.^{aant.} Op deze manier geven de klassieke dichters ons de stok in handen om over al te brede grachten heen te springen. Laat hen die onze meesters, de ‘poëten’, zo zeer misprijzen, maar eindeloos voortstompelen.

Op hen en hun werk gaat ook een opvatting terug die bij ons niet onopgemerkt is gebleven, namelijk dat dichters zich dichterlijke vrijheden mogen veroorloven in het belang van hun zaak. Het rijmwoord kan voor een deel fout zijn. In *relligio*^{aant.} en *relliquie* is dat het geval, net als in andere voorbeelden die ons worden verstrekt. Op dezelfde manier blijkt uit *vri* en *lichni* dat dichters vreemde woorden in het rijm mogen gebruiken.

Zoiets moeten jullie, jongelui, maar niet proberen. Vermijdt zulke zaken in de beoefening der edele kunst. Voor het schrijven van spelen kun je allerlei rijmsoorten gebruiken, maar hoe je ook dicht, leg je met ijver toe op de taak die je je hebt gesteld. Concentreer je goed, ga met overgave te werk, denk lang en veel over je conclusie na en zorg dat je personages, dood of levend, goed zijn doordacht. Wie dit doet, zal zelden in verwarring raken.

Wanneer je voor je plezier een tafelspel^{aant.} maakt, oud zijnde of jong van jaren, let dan goed op en zorg er in ieder geval voor dat je met je personages niet in de knoei komt. Zo dom moet je niet zijn. Het is onder rederijkers gebruikelijk het personage dat als laatste in het spel verschijnt, het eerst uit te werken. Al vlug schep je vanuit die eerste dan de andere. Op het laatste personage rust de bouw van het hele spel.

Nu, voor de jonge snaken die liedjes willen maken: pak de woorden in korte verzen samen. Schrijf eerst een strofe en als je die af hebt, maak daar dan voor je plezier direct de melodie bij. Schrijf dan de andere strofen op die zangwijze en doe dat zoals je het mij ziet doen: lees mijn liedjesboek^{aant.} vaak en met aandacht en je zult zien dat muziek en woorden er harmoniëren.

Een kunst is het ook, zich toe te leggen op het foutloos opvoeren van teksten. Het lichaam moet in staat zijn tot velerlei behendigheden in het produceren van tranen en zuchten en het gebruik van stem en ogen. Iedere acteur heeft zijn eigen stijl, maar Gracchus,^{aant.} waar niemand ooit aan kon tippen, deed het in alle opzichten perfect. Zo hartstochtelijk gaf hij zich over aan het spelen van zijn rol, dat het zijn vijanden bij het horen tot tranen toe bewoog.

Woorden moeten naargelang hun betekenis verheven, zacht of krachtig worden uitgesproken. De ene tekst vertoont een krachtige dynamiek, de andere valt op door zijn fraaie vondsten. Sommige zaken moeten minzaam worden uitgesproken, andere weer hooghartig, hardvochtig, wreed, rekening houdend met de aard van het spel; soms plotseling wisselend, stoutmoedig, angstig, flink, boos of blij.

Dit alles moet altijd uitgevoerd worden zonder aanstellerij of andere afkeurenswaardige maniertjes. Het moet, integendeel, op gepaste en zinvolle wijze gebeuren, met een betekenisverhelderend gebruik van de stem. Daarbij komen het heffen van de arm en, vooral bij het uiten van verontwaardiging over iemand, het stampen met de voeten, zoals Cicero^{aant.} duidelijk schreef. En aan alles moet het oog de juiste uitdrukking verlenen: daar was Roscius^{aant.} in zijn tijd een meester in.

Neem de volgende vermaningen maar aan: ze kunnen je van pas komen. Wees tijdens de opvoering niet suf of somber gestemd, zodat je niet onaangenaam wordt verrast. Doe je mond niet te wijd open: voor de toeschouwers is dat maar lelijk. Het maakt een groot verschil wie er spreekt en het vergt veel aanpassing daarmee rekening te houden: is het een heer of een knecht die spreekt, gaat het om een oud of een jong mens, om een razende soldaat, een koopman, een boer, een jong meisje of een dame op leeftijd.

Pas je aan bij de aard van het spel. Zo bijvoorbeeld moet Hector^{aant.} zich dapper en hardvochtig betonen, uit Ixions^{aant.} gedrag moet wantrouwen spreken en Achilles^{aant.} is hartstochtelijk en onverbiddelijk. Leer uit deze voorbeelden, geachte jongelui, dat uit de aanwijzingen van het spel zelf vele zaken af te leiden zijn. Leef je goed in de situatie in en spreek met de mond van je personage.

Vergeet er vooral niet op te letten, jullie jonge scholieren, dat je bij het voordragen de *n* goed uitspreekt. Met voorbeelden als in ‘heden komen’ en ‘achter straten gaan’ wil ik het jullie inscherpen. Wie dit nalaat zal zich door deze kunst veroordeeld zien en gebrekkig moeten dwalen. Ook van anderen zul je zulke voorschriften te horen krijgen. Spreek ook alle vocalen zuiver uit.

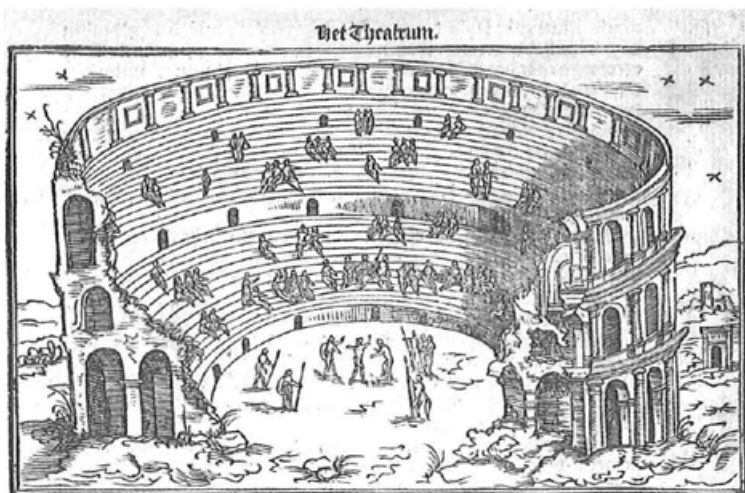
Inleiding bij de uitgave van de Antwerpse spelen van 1561

Tot de welwillende lezer.

Allerlei intellectueel aangelegde lieden blijken zich, meer vanuit hun eigen, aangeboren aard en natuur dan door wat hun door studie is bijgebracht, naar hartelust in te zetten voor de Nederlandse retorica. Die veronderstelt geen kennis of beheersing van de Latijnse of Griekse taal, maar toch gaat het om een kunst die wat stofkeuze, uitwerking en presentatie betreft van een lovenswaardige kwaliteit genoemd mag worden. Bovendien zet ze haar beoefenaars sterk aan tot de studie en het onderzoek van wetenschap en alle vrije kunsten, en dit zowel met het oog op de goede, opbouwende boodschappen die men hen tijdens optredens altijd weer ziet overbrengen, als om de esbattermenten, lachwekkende toneelstukken en vermakelijkheden die daarbij worden vertoond. De eerste dienen tot stichting en helering, de andere tot ontspanning en vermaak van het volk.

Om deze mensen nog meer tot dit soort bezigheden en praktijken aan te sporen, leek het mij goed in het kort wat te vertellen en onderricht te geven over de eerbiedwaardige ouderdom en over de oorsprong van dit soort toneelspelen. Deze zijn, zoals Cassiodorus^{aant.} schrijft, vroeger bij de oude Grieken zeer algemeen in gebruik geweest en in ere gehouden. Dat is begonnen in de vermaarde stad Athene, toen wel de voornaamste plaats van geheel Griekenland, waar, meer dan in alle andere steden, alle kunsten en wetenschappen floreerden en hoog werden geacht en zeer gewaardeerd. Ja, sterker nog, uit deze stad zijn bijna alle vermaarde dichters, oratoren en filosofen gesproken van wie in onze tijd de boeken nog dagelijks om hun gevestigde autoriteit met veel respect worden geraadpleegd, en daarnaast nog

tal van andere personen, uitmuntende krijgsoversten en militairen die deze stad door hun dapper optreden eer en glorie hebben geschonken. Toen bleek hoezeer het volk belust was op het zien van dit soort poëtische activiteiten of spelen, heeft men in Athene een mooi gebouw opgetrokken, in de Griekse taal Theater genoemd, in de vorm van een halve cirkel of ring. Het is prachtig en kunstig gebouwd: in het centrum rond en klein, daarboven steeds breder en wijder trapsgewijs zeer hoog oprijzend, zodat de burgers en inwoners van de genoemde stad een goede zitplaats zouden hebben om de spelen duidelijk te zien, perfect te horen en geheel te verstaan. Van dit theater is hier een afbeelding te zien.

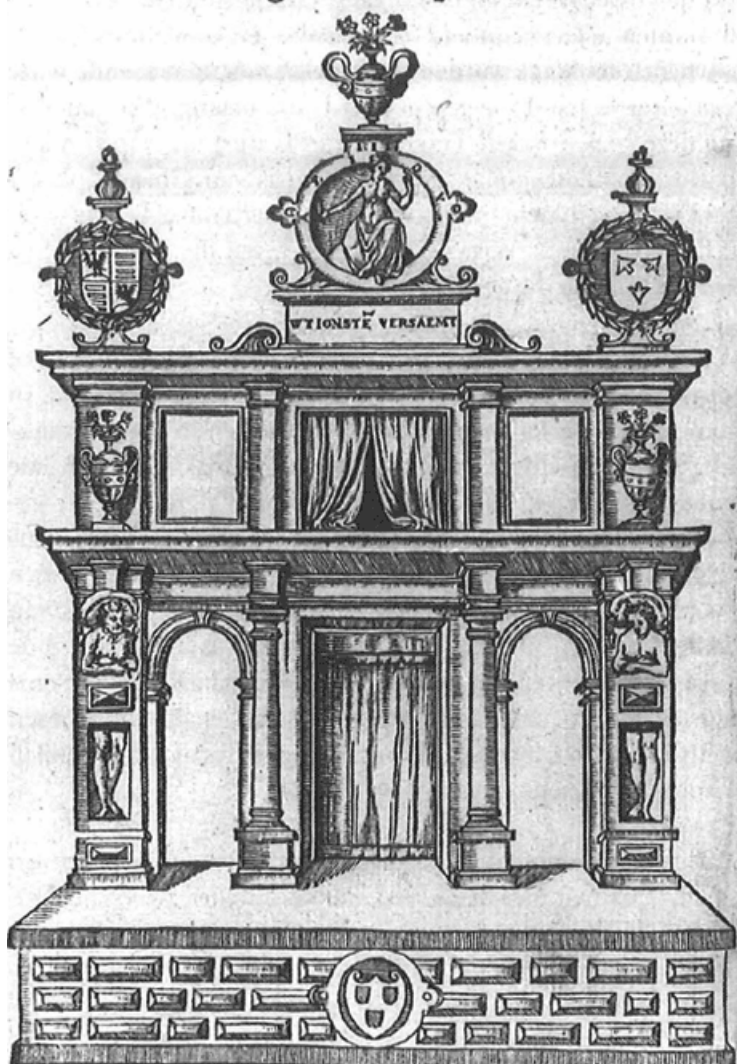

Voor dit gebouw of theater stond het speelhuis of het toneel, in het Latijn, naar het Grieks, *scena* genoemd, dat zo breed was dat het het ene uiteinde van het theater met het andere verbond; op deze scène werden twee soorten spelen vertoond, de ene *tragedia* en de andere *comedia* geheten. Kenmerkend voor de tragedie was dat zij de geschiedenis en droeve lotgevallen van be-

paalde koningen of vorsten moest vertonen, om die ook zeer smartelijk en jammerlijk te laten eindigen. Daarbij werd de scène dan als een koninklijk of prinselijk paleis met allerlei dure zaken toegerust. In een komedie (waarvoor wij nu onze esbattermenten hebben), werd het leven van de gewone burger ten tonele gevoerd, en toonde men verschillende emoties en verlangens waar gewone mensen in het algemeen mee behept of onderhevig aan zijn. Hierbij werd het speeltoneel als een doorsnee burgerhuis aangekleed, en het einde van het spel was een en al geluk, blijdschap en vreugde.

Later, toen de Romeinen zo machtig en dominant geworden waren dat zij verscheidene koninkrijken, landen en provincies onder hun bewind en rijksgezag wisten te brengen, hebben zij eenzelfde manier van toneelspelen nagevolgd. En toen men mettertijd ondervond dat dit het volk aangenaam was en behaagde, hebben eerst de bestuurders van Rome en daarna sommige keizers deze theaters en speelhuizen met het oog op hun duurzaamheid uit mooi, kostbaar marmer laten bouwen en op zeer voortreffelijke en kunstige wijze laten inrichten. Ze hebben dit gedaan om de edelen, ridders en burgers die vaak vele jaren lang bij oorlogen en veroveringen van diverse koninkrijken en landen dapper en trouw hun dienst hadden vervuld bij wijze van wederdienst enige ontspanning en vermaak te verschaffen. Voor het onderhoud van deze gebouwen koos men voorname, degelijke burgers uit, die door de Romeinen *aediles* (bouwmeesters) werden genoemd en van wie de taak erin bestond de tempels en stedelijke gebouwen goed te bewaren in hun oorspronkelijke staat en ervoor te zorgen dat alle feesten en vieringen, ter herinnering aan de verschillende overwinningen ingesteld, en ook de plechtigheden ter ere van hun goden - voor elk van hen op zijn eigen tijd - met passende plechtigheden in acht werden genomen en uitgevoerd.

De figure van tSpeeltanneel.

Scena of speeltanneel. De toneelstellage waarop de Antwerpse spelen werden opgevoerd.

Verschillende geleerde auteurs getuigen in hun boeken zowel van de kostbaarheid en de omvang van de theaters, als van de uitmuntende leerzaamheid der tragedie- en komediespelen, en ook heden ten dage worden deze spelen nog op passende wijze zeer gerespecteerd en gewaardeerd. De belangrijkste auteurs van deze spelen waren Terentius en Plautus; daarvan zijn Terentius' komedies onlangs door Cornelis van Ghistele, factor van De Goudsbloem in Antwerpen, op zeer aantrekkelijke wijze in het Nederlands vertaald en berijmd, ten dienste en ter instructie van hen die geen Latijn verstaan.

Tegenwoordig zijn er nog vele monumentale antieke ruïnes of bouwvallen van dit soort theaters te vinden in Griekenland, in Rome en in allerlei andere steden en plaatsen in Italië, Frankrijk, Spanje en elders. Hieraan kan men gemakkelijk zien hoe groot, machtig, kunstvaardig en kostbaar deze werden gebouwd. Naast Plinius, ^{aant.} Alexander van Alexandee, ^{aant.} Polidorus Virgilius ^{aant.} en nog andere auteurs die hierover uitvoerig hebben geschreven, heeft ons vooral Vitruvius ^{aant.} in zijn vijfde boek van *De Architectura* op zeer kunstzinnige en deskundige wijze de vorm, proporties en grootte van deze theaters beschreven. Sommige waren zo indrukwekkend groot dat er 80000 mensen plaats in vonden om de vertoningen, komedies of andere spelen te horen en te zien.

Wat betreft de geschiedenis of ouderdom van onze poëzie en rederijderskunst hier in de Nederlanden, stellen we vast dat zij een van de allervroegste kunsten is waar we iets van vernemen. Dit blijkt uit de oude kronieken, waarin historische gebeurtenissen, oorlogsfeiten en ook vele andere lovenswaardige prestaties, door onze voorvaderen meestal in rijm en dicht zijn beschreven. Zelf heb ik verschillende oude, op perkament geschreven boeken gezien, waaruit voldoende blijkt dat deze kunst van retorica in het verleden altijd hooggeacht en ook door

vorsten en hertogen zeer geliefd is geweest. Gezien het nut dat deze kunst aan de gemeenschap beweest, hebben deze vorsten verschillende rederijkerskamers met vrijheden en andere gunsten geëerd en rijkelijk met allerlei geschenken begiftigd. In het bijzonder kunnen hier Karel de Stoute^{aant.} en koning Filips de Schone,^{aant.} de grootvader van onze machtige koning Filips II,^{aant.} worden genoemd. De laatste was zo'n groot liefhebber van deze kunst dat hij ooit verschillende vragen deed formuleren en opstellen en als eerste prijs voor wie op de vraag van de koning het beste antwoord zou geven, een mooie gouden ring met een kostelijke diamant liet vervaardigen. Aan deze wedstrijd namen veel uitmuntende geesten en knappe poëten deel en de hoogste prijs werd gewonnen door een vermaarde rederijker, Jan van den Dale genaamd. Zijn bijdrage geniet nu nog altijd grote waardering. Ook hertog Jan van Brabant,^{aant.} bekend als 'de Goede', is uit grote liefde die hij deze kunst toedroeg, gildebroeder van de rederijkerskamer Het Boek in Brussel geworden. Vaak vereerde hij de feesten en vrolijke samenkomsten van de kamer met zijn aanwezigheid. Omdat ze beseften dat vorstelijke intredes, schutterswedstrijden, plechtige ommegangen, kermissen, enzovoorts, zonder deze kunst niet volmaakt waren, hebben deze wijze vorsten de retorica altijd in ere gehouden en speciaal begunstigd. Ook luidt het algemene gezegde dat de vreugde klein is, waar rederijkerskunst en muziek ontbreken, en daartegenover dat waar de retorica floreert, ook gewoonlijk alle andere kunsten die voortspruiten uit geleerdheid, opbloeien en in aanzien staan.

Tegenstand en vervolging

Proces Jacob van Middeldonck

Wij laten weten en verkondigen als de zuivere waarheid, dat hier in de hoge vierschaar ^{aant.} van onze genadige heer de keizer ^{aant.} een proces gevoerd is voor de schout van deze stad en voor ons, tussen aan de ene zijde de schout, van ambtswege eisende partij, en aan de andere zijde Jacob van Middeldonck, verweerder.

De aanklager heeft verklaard en met feiten aangetoond dat in het jaar 1542 door een zeker gilde of vereniging van retorica, die zich de 'Bloem' of 'kamer van De Damastbloem' noemde, een esbattement met ongeveer zes of zeven personages is gespeeld. Dit spel werd *De boom van de Heilige Schrift* genoemd en gaf blijk van ketterij tegen ons heilig christelijk geloof en tegen de geboden van de heilige roomse kerk. In het spel werd een proloog voorgedragen, die de verweerder had gemaakt of in elk geval had uitgesproken. De verweerder werd in die tijd beschouwd als de leider en de factor van het spel, zoals hijzelf had rondverteld.

De aanklager heeft verder aangevoerd dat voorheen een nagenoeg gelijkaardig spel is opgevoerd in de stad Middelburg - hoewel in dat spel sommige personages andere namen droegen - want beide spelen behandelden ongeveer dezelfde stof en hadden ongeveer dezelfde betekenis en waren allebei verdacht. Om die reden had men in Middelburg verboden het spel nog op te voeren. De verweerder had dus de plakaten tegen ketterij van onze genadige heer de keizer overtreden.

De aanklager eist dat de verweerder, aangezien hij de factor was van de voorgenoemde kamer, veroordeeld zou worden te zeggen en te verklaren wie het spel had laten opvoeren en de proloog ervan had gemaakt, en de namen en toenamen van de acteurs die het spel hadden opgevoerd, op te geven. En anders zou hij als hoofdschuldige beschouwd worden en in navolging

van de voornoemde plakATEN van onze genadige heer de keizer als ketter worden onderworpen aan een verhoor op de pijnbank. Volgens de procedure stelt de aanklager eerst deze vordering in. Als die verworpen wordt, eist hij dat deze verweerder op een andere manier crimineel bestraft zal worden - door terdoodveroordeling met het zwaard, veroordeling tot de schandpaal, brandmerking in het gezicht, verbanning, verbeurdverklaring van goederen of door een andere straf die men volgens de voorgenoemde plakATEN en volgens de rechtsgebruiken gepast zou vinden - en dat de verweerder daarenboven zou worden veroordeeld tot het betalen van de proceskosten.

De eerdergenoemde verweerder heeft hierop in antwoord geformuleerd dat hij wel toegaf dat door enkele jongeren, die hun gilde De Damastbloem noemden, ongeveer vijf of zes jaar geleden een spel was opgevoerd, waarover men vertelde dat het al eens in het openbaar was gespeeld in Middelburg met toestemming van de plaatselijke magistraat, maar dat hij niet wist hoe de naam van het spel luidde, noch wat voor stof het behandelde. Hij, de verweerder, was toen namelijk niet ouder dan ongeveer vijftien of zestien jaar, zodat hij door zijn jonge leeftijd de Heilige Schrift niet begreep, zoals hij ook nu nog steeds niet deed. Hij was namelijk een simpele en eenvoudige ambachtsman, die zich buiten zijn ambacht nergens mee inliet, die naaide kerk ging, te biecht ging, de heilige sacramenten ontving, de mis hoorde en zich ook voor het overige gedroeg zoals een goed christen zich behoorde te gedragen. Hierdoor had hij altijd een goede reputatie gehad en hij had die nog steeds, zonder ook maar in het minst verdacht te zijn geweest van enige vorm van ketterij en zonder ooit enige refreinen te hebben gemaakt of gedicht. Wel is het mogelijk dat hij, toen het genoemde spel werd opgevoerd, een zekere proloog heeft opgezegd en voorgedragen, zonder dat hij deze nochtans had gedicht of gemaakt of, om de genoemde redenen, de inhoud ervan had begrepen. Hij

heeft eveneens ontkend dat hij méér dan een van de andere jongeren als de leider van het genoemde spel kon worden beschouwd, en ook dat hij toen of nu over zoveel kennis beschikte dat hij een proloog of een spel zou kunnen dichten. Om zijn verweer nog te onderstrepen deed hij het aanbod om te bewijzen dat het genoemde spel was gedrukt en het in deze stad in het openbaar was verkocht. Op de voorzijde van de speltekst stond namelijk gedrukt dat het spel was opgevoerd in Middelburg met toestemming van de plaatselijke magistraat.

De verweerder heeft verklaard dat hij niet wist dat het genoemde spel ketterijen bevatte, aangezien hij de inhoud van het spel niet kende of begreep, en dat hij evenmin wist dat het verboden was. Hij heeft ook uitdrukkelijk ontkend dat hij de factor van het genoemde gilde of kamer is geweest. Hij heeft daarentegen gezegd dat hij bij het voordragen van de genoemde prologen niets anders had gedaan dan wat jongeren en kinderen gewoonlijk doen die oude prologen, die ze in gedrukte of handgeschreven vorm aantreffen, voordragen, zonder iets te schrappen of toe te voegen, aangezien hij, verweerder, nooit enige tekst had geschreven of zelfs maar refreinen had gemaakt.

De verweerder heeft dus geconcludeerd, dat de aanklager in het geschil dat hij tegen hem had aangespannen en in de wijze, met de mate en met het doel waarmee hij het had gedaan, niet ontvankelijk bevonden zou worden en dat hij van de beschuldiging van de aanklager zou worden vrijgepleit en dat de aanklager bovendien veroordeeld zou worden tot het betalen van de proceskosten.

De genoemde aanklager, die heeft gerepliceerd, en de verweerder, die eveneens heeft gedupliceerd, hebben op basis van de aangehaalde feiten voet bij stuk gehouden. Wij hebben, gezien de teneur hiervan en alles goed en ernstig in overweging nemend [...] in de genoemde hoge vierschaar een vonnis geveld. De aanklager is in het geschil dat hij tegen de verweerder heeft aangespannen en de conclusie die hij hierover heeft uitgespro-

ken, niet ontvankelijk. De verweerder zal van de beschuldiging tegen zijn persoon blijvend vrijgesproken worden, maar zal wel de kosten die de partijen door dit proces hebben gemaakt, vergoeden, omwille van bepaalde redenen die ons daartoe brengen. Te goeder trouw. En om dit te oorkonden etc. de zevende dag van mei anno 1546.

Verhoor van Anthonis Coppens

15 oktober 1567 in de stad Brussel

Anthonis Coppens, factor van De Korenbloem en harnasmaker van beroep, ongeveer 46 jaar oud, verklaart dat hij op Sint-Mattheüsdag ^{aant.} een spel heeft doen opvoeren in naam van de kamer De Korenbloem, dat hij heeft aangetroffen tussen de boeken van Nyclaes Rombouts, zijn oom, die een van de oudste rederijkers was. Hij, getuige, denkt dat deze het oudste lid is van de eed ^{aant.} van De Korenbloem, want met zijn leeftijd van ongeveer zeventig jaar is hij al meer dan vijftig jaar lid van het gezelschap. Toen hij, getuige, het betreffende spel had gevonden, leek het hem een van de vermakelijkste spelen waarmee je het volk kunt laten lachen. Toen er een wedstrijd werd uitgeschreven, heeft hij het spel meegenomen en laten opvoeren op de markt. Dat was op het feest van de heilige Mattheüs. Er komen vijf personages in voor, te weten Hans Goetbloet, zijn vrouw, een minderbroeder, iemand met als naam Mild van Hart en een baljuw. In het begin van het spel klagen Hans Goetbloet en zijn vrouw dat zij nauwelijks de kost kunnen verdienen en ze troosten elkaar, waarbij Goetbloet tot zijn vrouw zegt: ‘Zorg dat je de kost verdient met spinnen, dan zal ik mijn best doen om iets te verdienen door bittere arbeid met mijn kruitwagen.’ Daarna is Hans Goetbloet in de vroege ochtend op pad gegaan met zijn kruitwagen, al was hij, getuige, niet meer helemaal zeker van dat tijdstip. Maar hij heeft wel onthouden dat Goetbloet het klooster van de minderbroeders passeerde terwijl hij zong en kabaal maakte met zijn kruitwagen. Toen is de gardiaan ^{aant.} van het klooster naar buiten gekomen en hij zei tegen Hans Goetbloet: ‘Wat maak je toch een kabaal. Mijn medebroeders, die vannacht op zijn geweest om voor u te bidden, kunnen niet slapen!’ En hij dreigde Goetbloet, zeggend: ‘Donder op of ik sla erop’, of vergelijkbare

woorden. Goetbloet antwoordde daarop: ‘Zo'n beloning hoef ik niet, ik zoek werk om de kost te verdienen.’ Toen kwam Goetbloet aan op de markt, en hij riep: ‘Broodwinning’, en terwijl hij daar op goed geluk wachtte, zittend op zijn kruiwagen, verscheen het al genoemde personage Mild van Hart, beladen met voedsel en drank.

Hij zei: ‘Als ik iemand kende die dit naar de barrevoetse broeders^{aant.} zou willen brengen, zou ik hem drinkgeld geven.’ Terwijl hij Goetbloet zag, vroeg hij hem of hij het zou willen brengen naar de bedoelde barrevoetse broeders, en hij antwoordde: ‘Ja, daar heb ik op staan wachten.’ Mild van Hart heeft hem daarop het drinkgeld gegeven om het voedsel en de drank te bezorgen en hij heeft ze aangenomen en op zijn kruiwagen gelegd. Hiermee is hij het klooster voorbijgereden, zeggend: ‘De pater heeft mij vandaag verboden lawaai te maken, ik zal hier dus maar stilletjes voorbijgaan’, en hij voegde eraan toe, ‘ik zal dit eten en drinken naar huis brengen waar veel barrevoetse broertjes zijn.’ Thuisgekomen werd hij door zijn vrouw verwelkomd en ze vroeg hem naar zijn lotgevallen. Hij zei dat het hem nog nooit zo goed gegaan was en gaf haar opdracht de tafel te dekken; als alles klaarstond zou hij wel vertellen hoe het geweest was. Zo heeft hij het gedaan, terwijl al zijn kinderen aan tafel zaten, en hij zei allerlei grappige dingen die om te lachen waren, zoals: ‘Kinderen, we vieren nu vastenavond.’ En hij had veel plezier met zijn kinderen en zijn vrouw, tot wie hij zei: ‘Jij bent de mater, ik ben de pater en dit zijn de barrevoetse broeders.’ Daarna heeft zijn vrouw de kinderen te slapen gelegd.

Toen verscheen Mild van Hart weer op het toneel, zeggend: ‘Ik zal naar de minderbroeders gaan, waar ik voedsel en drank heen gezonden heb’, en nadat hij daar aankwam en had aangebeld, werd hij binnengelaten door de gardiaan. Hij zei tot hem: ‘Ik heb voedsel en drank naar u gestuurd, ik kom nu bij u eten.’ De gardiaan zei daarop niets gekregen te hebben en vroeg wie het eten en drinken had moeten brengen. Mild van Hart zei toen: ‘Ik heb het u laten bezorgen door Hans Goetbloet.’
De

gardiaan zei nu: 'Die schurk doet niets dan ons lastigvallen met kabaal en andere zaken.' Mild van Hart zei vervolgens dat hij naar diens huis wilde gaan om het eten en drinken te gaan halen, maar de gardiaan zei: 'Ik ga zelf.' En zo gebeurde het. Komend in het huis van Goetbloet heeft hij hem alleen aan tafel aangetroffen, aangezien zijn vrouw even daarvoor de kinderen te slapen had gelegd. De gardiaan sprak bestraffend tot hem omdat hij eten en drinken op slinkse wijze meegenomen had, waarop Goetbloet zei: 'Ik heb u geen onrecht gedaan; ik heb het hier naaide barrevoetse broertjes gebracht.' Hij bedoelde daarmee zijn eigen kinderen. Hij bood de gardiaan iets te drinken aan, maar omdat die zeer ontsteld was, wilde hij niets drinken. Nu begon Goetbloet honend te spreken en hij dreigde er op los te slaan. Goetbloet zei: 'Als u geen priester was, zou ik durven slaan.' Daarop trok de gardiaan zijn monnikskap af, zeggend: 'Ik ben geen paap meer!' en ze begonnen onderling te vechten. De vrouw, die deze twist hoorde, kwam met een emmer water die ze over hen leeggoot en niet veel later is de baljuw aangekomen die, toen hij dit rumoer constateerde, wilde weten wat er aan de hand was. De gardiaan antwoordde daarop dat Goetbloet zijn eten had meegenomen naar zijn eigen huis. Goetbloet zei toen: 'Ik heb het naar de barrevoetse broeders gebracht, zoals mij was opgedragen, en als ik dat niet heb gedaan ben ik een dief.' En hij riep zijn vrouw dat ze zijn kinderen moest brengen, die hij als barrevoetse broeders beschouwde. Zijn vrouw kwam met de kinderen en toen de baljuw hen had gezien sprak hij: 'Dit is me een armoedig convent, het zijn inderdaad barrevoetse broers.' Tenslotte, na veel woorden over en weer, heeft de gardiaan, de armoede in het huis in ogenschouw nemend, Goetbloet zijn daad vergeven, terwijl hij zei: 'Dit zijn de echte barrevoetse broers.' Nadat Goetbloet vergeving had gevraagd aan de gardiaan, zoals de baljuw hem had opgedragen, eindigde het spel.

Hij, de getuige, verklaarde dat hij niet meer alle bijzonderheden van het spel wist, maar dat hij ons het boek wilde brengen

waaruit zij het genoemde spel hadden opgevoerd en waar hij nu aan refereerde. Verder zei hij, nadat hij was gevraagd, dat het personage van Goetbloet was gespeeld door iemand die Peter de Paekere heette, een messenmaker die ergens achter de kapel woonde, en het personage van de vrouw is gespeeld door een timmerman geheten Jan, en hij wist niet waar hij woonde, al was het ergens in de buurt van het schuttershof. Het personage van de minderbroeder is gespeeld door iemand met de naam Jan de Cnibbere, die het habijt droeg van een minderbroeder of een lekebroeder en woonde aan Sint Janspoel, en het personage Mild van Hart is gespeeld door Laureys Visschere die, als hij het zich goed herinnerde, ergens in de Vleeshouwersstraat woonde. De baljuw is gespeeld door de broer van de factor van het gezelschap, geheten Hans van Ballaer, die stadstrompetter was.

Ook verklaarde hij dat het spel in kwestie niet is gespeeld om iemand te kwetsen of te schande te maken; het was volgens hem een spel dat enkel en alleen bedoeld was om te lachen, en hij voegde daaraan toe dat het toch ook verboden is een spel te spelen dat iemand belastert. Bovendien, zo zei hij, heeft er niemand aanstoot genomen aan dit spel, maar heeft De Korenbloem juist een grote prijs (namelijk drie geslachte rammen en zestien kannen wijn) gewonnen in de wedstrijd die ter ere van de vrede ^{aant.} was uitgeschreven.

Hij, de getuige, verklaart dat hij, als hij vermoed zou hebben dat het spel aanstoot zou kunnen geven, het zeker niet had laten opvoeren. En daaraan voegt hij toe dat hij vaak heeft horen vertellen over dit spel, zonder te weten of het eerder al eens is opgevoerd, en hij heeft ook gehoord dat er vroeger een tonnetje boter uit Antwerpen zoek zou zijn geraakt, al weet hij niet meer wie het hem verteld heeft, en uit dat verhaal zou dit spel zijn voortgekomen. Maar misschien was het ook anders.

Plakkaat van koning Filips II waarbij de kamerspelen, esbattementen, liedjes, komedies, refreinen, balladen, etc. verboden werden, gedateerd 26 januari 1560

Aan onze geliefde en getrouwe President en leden van onze Raad van Holland, die ik groet en mijn genegenheid overbreng.

Ons is ter kennis gebracht dat in de Landen van Herwaarts Over,^{aant.} zowel door onze eigen onderdanen als door vreemde en buitenlandse personen die onze landen binnenkomen, diverse spelen van zinne of moraliteit, kamerspelen, esbattementen, rondelen, refreinen, balladen en dergelijke worden gemaakt, gecomponeerd en gespeeld, die dikwijls tot schandaal leiden. Men brengt er de Heilige Schrift, de goddelijke mysteriën en de instituties van onze moeder de Heilige Kerk in ter sprake, die soms slecht uitgelegd en toegepast worden. Men spreekt bovendien nadelig en smadelijk over sommige geestelijke personen en religieuzen. Het gewone volk wordt daardoor ontsticht, verleid en bedrogen, wat onverstandig, zeer bedreigend en schadelijk is voor de algemene welvaart. Men heeft hier bovendien in het verleden, toen het volk nog niet zo bedorven was en de dwalingen nog niet zo groot waren als nu, nauwelijks toezicht gehouden op deze spelen, kamerspelen, esbattementen, liedjes, refreinen, balladen en rondelen, terwijl dat thans zeer nodig is. Het aantal gevaarlijke en verboden secten neemt immers hand over hand toe en vermenigvuldigt zich dagelijks. Daarom is het, dat wij, na alles in aanmerking te hebben genomen en na uw advies en dat van andere provinciale raden van Herwaarts Over ingewonnen te hebben, in dit probleem willen voorzien. We doen dat tot meerdere rust en kalmte van onze onderdanen, tot behoud van de algemene welvaart en ter voorkoming van alles wat de bevolking - in het bijzonder een-

voudige en jonge mensen - maar enigszins zou kunnen ontstichten.

De heilige mysteriën en de Heilige Schrift dienen in alle eerbied en waardigheid ter bestemder plaats en tijd besproken en behandeld te worden door personen die daartoe aangesteld zijn. Het betaamt niemand ze te ontheiligen en te misbruiken door ze met wereldlijke en komische zaken te vermengen. Daarom gelasten en bevelen wij u bij dezen nadrukkelijk, dat u zonder dralen in alle steden en plaatsen van ons land en graafschap van Holland waar men gewoon is dat te doen, het volgende laat omroepen en publiceren. Eenieder, van welke stand, functie of status ook, hetzij vreemdeling of onderdaan, dient zich voortaan verre te houden van het verspreiden, zingen of spelen, doen verspreiden, zingen of spelen, in het openbaar, in gezelschap of in het geheim, zowel binnenshuis als privé, van kamerspelen, balladen, liedjes, komedies, esbattementen, refreinen of andere van zulke geschriften, van wat voor inhoud en in welke taal dan ook, of het nu oude of nieuwe zijn, waarin kwesties, standpunten of onderwerpen behandeld worden betreffende onze religie of geestelijke ambtsdragers, hun persoon of staat.

En wat betreft de spelen van zinne of moraliteit of andere dingen die gedaan of gespeeld worden ter ere van God of zijn heiligen of tot vermaak en oprechte ontspanning van het volk: die mogen niet gespeeld of voorgedragen worden, tenzij ze gecontroleerd zijn door de voornaamste priester, functionaris of ambtsdrager van de plaats waar men die wil opvoeren of reciteren. En degenen die deze toestemming en goedkeuring verlenen, moeten onderzoeken en vaststellen of die spelen of geschriften elementen bevatten die ons geloof direct of indirect zouden kunnen schaden. Ze moeten ze in voorkomende gevallen verbieden, zoals wij ze metterdaad al verboden hebben. We gaan ervan uit dat hetzelfde gebeurt met stomme spelen, die

men vertoningen of representaties door personages noemt. Die verbieden we eveneens, wanneer ze iets bevatten dat op dezelfde manier beschadigend of beledigend is. Zij die de voornoemde bepalingen overtreden of, na goedkeuring te hebben verkregen, iets aan de tekst veranderen of toevoegen wat met die bepalingen in strijd is (hetgeen, naar wij begrepen hebben, door sommigen in het verleden is gedaan), die zullen naar bevind van zaken, overeenkomstig de ernst van de feiten, gestraft worden. En wij gelasten uitdrukkelijk dat onze ambtsdragers en al onze rechters hierop acht slaan en goed toezicht houden, en dat zij tot handhaving en inachtneming van deze bepalingen tot vervolging over zullen gaan, en de opgelegde straf schriftelijk zullen vastleggen en ten uitvoer brengen, zonder uitstel, gunst of veinzerij. Want zo gelieft het ons.

Uitgevaardigd in onze stad Brussel en, voorzien van ons zegel, gedrukt op 26 januari 1560.

De synode van Zuid-Holland over rederijkersspelen in Leiden

Er was binnen de kerk van Leiden een bijzonder geschil ontstaan over het onderwerp ‘rederijkersspelen’. De vier belangrijkste kamerbroeders werden ontboden. Bij hun verschijning werd hun te verstaan gegeven dat de synode niet kon begrijpen hoe de rederijkers- en esbattementspelen, zoals die thans opgevoerd worden, met het Woord Gods in overeenstemming gebracht konden worden. Ze zijn niet op Gods Woord gegrondvest, ze werden nooit opgevoerd in de Israëlitische of in de apostolische kerk, en dergelijke spelen komen voort uit dezelfde afgoderij als die van de heidenen, met wie de personen die ze opvoeren tot hun schande worden vergeleken. Daarom vermaande de synode de voornoemde broeders zich inschikkelijk te tonen, de goede raad en vermaning van de dienaren van de kerk van Leiden gewillig te aanvaarden en deze esbattement- of rederijkersspelen op te geven, ondanks de toestemming die hun daarvoor door de eerbare heren van Leiden is gegeven, aangezien het hier geen bevel of verplichting betreft.

Daarop verklaarden zij dat de predikanten van meet af aan van de spelen hadden geweten en de opvoering niet belet hadden. Daarop zeiden deze dienaren dat, aangezien ze op wens van de eerbare heren burgemeesters waren opgevoerd, ze er noch goed noch kwaad van hadden gesproken.

Toen hun de tekst van Deuteronomium 22 werd voorgehouden, waarin staat dat een man geen vrouwenkleding ^{aant.} zal dragen, meenden zij dat die passage anders begrepen moest worden, en vroegen ze zich af waartoe de Nederlandse rederijkerskunst nog diende, wanneer men niet langer toneel mocht spelen. Ze beklagden zich ook over bepaalde kwalificaties die in sommige preken van hen zouden zijn gegeven. Hiervan zeiden de dienaren dat deze door hen niet zo verstrekkend gefor-

muleerd en bedoeld waren als beweerd werd, en dat ze niets anders dan hun plicht gedaan hadden.

Daarop heeft de synode de voornoemde broeders het verschil duidelijk gemaakt tussen de rederijderskunst zelf en de rederijders- en esbattementspelen, namelijk dat ze zich best in die kunst mochten bekwamen, maar niet de bijbel mochten naspelen. De synode heeft hen ook gemaand de vrede en de eenheid te bewaren met hun predikanten. Gods Woord werd in zulke spelen misbruikt, en het was hun taak niet Gods Woord aan het volk te verkondigen. Ja, dat leidde niet tot stichting maar tot ergernis. Verder heeft de synode hen vermaand zich niet tegen het standpunt van de algemene kerk te verzetten, maar zich in deze zaak christelijk te gedragen en het oordeel van de synode (alsmede dat van de hoogleraren theologie, waarvan de synode heeft kennisgenomen) te aanvaarden. Gezien het feit dat zij, als zovele andere huisgenoten des geloofs en landgenoten, omwille van Gods Woord uitgeweken^{aant.} waren en het Woord Gods noch hier, noch in Vlaanderen hadden gekend, gaf het thans geen pas Gods Woord zo lichtvaardig te dramatiseren - nog wel met onbekende personages^{aant.} - het te misbruiken, of er onnodige kosten voor te maken. Nu ze beter onderricht waren, konden ze net zo goed als anderen zonder rederijdersspelen toe, aangezien er geen noodzaak voor bestond. Waarna zij de vergadering verlieten met het antwoord dat ze uiteindelijk deze spelen niet zouden opgeven, waarna zij nog gewezen zijn op de voorbeelden van Delft, Dordrecht, Rotterdam en elders, waar zulke esbattementspelen wel verboden waren.

Verbod van *De wortel van Rhetorijka*

Aan mijne edelachtbare heren van het Hof van Holland, Zeeland en West-Friesland.

De gereformeerde kerk van Delft en Delfland verzoekt en geeft aan uwe edelachtbaren te kennen, dat uwe edelachtbaren aanleiding hebben gehad de kameristen ^{aant.} in het dorp De Lier, vanwege doodslag in hun midden begaan, het spelen en alle andere publieke optredens nadrukkelijk te verbieden. Met het oog hierop heeft u de heer Jacob Witte, hoofdofficier van het voornoemde dorp, gelast het vaandel en de trom van de voornoemde kamer op te halen en in beslag te nemen. Ondanks dat hebben de voornoemde kameristen het verbod genegeerd, hebben ze elders een vlag en een trom geleend en het openbaar spelen voortgezet. Om de zaak beter te regelen, hebben uwe edelachtbaren op vastenavond vorig jaar een deurwaarder van het Hof ge-stuurd met een open brief, behelzende een schriftelijk verbod, dat door hem overeenkomstig zijn lastgeving na het luiden van de klok in het voornoemde dorp is afgelezen. De voornoemde kameristen hebben de deurwaarder niet alleen schamper en gemeen bejegend, maar zijn met een banier naar het huis van de predikant gelopen en hebben hem uitgescholden en bedreigd. Ze zijn bovendien nog dezelfde dag verdergegaan met spelen, waarna uwe edelachtbaren de moedwil en ongehoorzaamheid van de kameristen aan de Staten van Holland of de Gecommitteerde Raden hebben voorgelegd. Het heeft dezen beliefd het voornoemde verbod met hun gezag te bekrachtigen en de voornoemde kameristen het spelen nogmaals nadrukkelijk te verbieden, en de schout en de gezworenen van De Lier, alsook de voornoemde hoofdofficier, te gelasten het niet langer te dulden, maar op alle mogelijke manieren te verhinderen.

Dat heeft in zoverre geholpen, dat het spelen meer dan een

jaar achterwege is gebleven, tot de laatste dag van de afgelopen maand april, toen de voornoemde kameristen zich opnieuw hebben verstout bij de kerk van De Lier een toneel op te bouwen en daar tussen beide preken in te spelen. Nadat eisers dit aan u en aan de Gecommitteerde Raden hebben gemeld, heeft u en hebben de Gecommitteerde Raden het reeds meermalen gegeven bevel met nog meer nadruk en dreiging van straf herhaald en vernieuwd, om te verhinderen dat de kameristen op 21 mei, de Lierse kermis, opnieuw zouden spelen, zoals ze van plan waren. Dat staat in de brieven van de Gecommitteerde Raden aan de baljuw, schout en het gerecht van De Lier als volgt uitdrukkelijk verwoord: 'Mochten wij vernemen dat u iets anders doet of toestaat, dan zullen wij ieder van u door middel van een afzonderlijk bevel dwingen de overtreders te laten zoeken en straffen.' Nochtans hebben de kameristen (nergens naar talende) op de tweeëntwintigste van deze maand twee spelen opgevoerd, waaronder een tot lof en prijs van haar die Retorica heet, gevuld met gruwelijke godslasteringen, waarin ze openlijk en met naam de predikanten, ouderlingen en diakens over de hekel hebben gehaald en de ware religie ten overstaan van het volk bespot hebben, zoals uwe edelachtbaren nader uit hun tekstrollen en het getuigenis van de toehoorders zullen kunnen opmaken. Wij eisers menen dat deze lichtvaardige en onbehouwen lieden zich laten gebruiken om de eer van de allerhoogste majesteit Gods te schenden, de kerk in De Lier - waar een van de eerste getuigen en martelaren van de waarheid vandaan komt ^{aant.} - te gronde te richten en het gezag van de Hoge Overheid te schaden, daartoe zonder twijfel aangemoedigd door degenen die grote vijanden zijn van de kerk en de macht van deze regering. Bovendien gaat het om een zaak die zeer kwade gevolgen kan hebben, omdat het volk tot ongehoorzaamheid jegens zijn wettelijke overheid wordt aangezet. Dit is des te meer het geval nu men zo lang deze moedwil, weerspanningheid en overtreding van de wet geduld heeft, zonder daar iets tegen te ondernemen, en

men reeds probeert - zoals wij eisers hebben vernomen - dezelfde ongehoorzaamheid onder het volk te verspreiden, en het wijsmaakt dat de autoriteit van de edelachtbare heren Staten en van het Hof nul, nietig en krachteloos is, en men zich daar zonder enige gêne, vrij en onbevreesd, tegen mag keren.

Daarom is het dat wij eisers, als degenen aan wie ambtshalve de zorg voor en het toezicht op de kerk is bevolen (waartoe wij ook uit trouw aan het vaderland verplicht zijn), u onderdanig en ernstig verzoeken om uit hoofde van hetzelfde opgelegde ambt, tot bescherming van Gods eer, tot bevordering van zijn kerk en tot handhaving van het recht en van het van Godswege aan u gegeven gezag (en om erger te voorkomen) alle nodige middelen in te zetten om alles wat door de moedwil en ongehoorzaamheid van de voornoemde kameristen anderen tot voorbeeld kan zijn, te bestrijden en ten enenmale te weren. In de afschuwelijke moord die onder hen werd begaan en in de meermaals herhaalde ongehoorzaamheid jegens de Hoge Overheid, vindt u een billijke en rechtvaardige aanleiding hun kamer eens en voor altijd te sluiten en op te heffen, of iets anders te doen wat uit uw goede en voorzichtige raad voortkomt. Daarmee zullen uwe edelachtbaren een goede, voor uw kerk en land profijtelijke daad verrichten.

Uit naam en op last van de christelijke gereformeerde kerken van Delft en Delfland, de aan uwe edelachtbaren onderdanige en dienstwillige Albertus van Oosterwijk, dominee te Delft, en Pieter Louwijck, dienaar van het Woord.

Competitie

Landjuweel Antwerpen 1496

De kaart^{aant.}

Het grote, prachtige en edele landjuweel, werd gehouden te Antwerpen en georganiseerd door De Violieren, waarbij 28 rederijkerskamers bijeenkwamen, uit Brabant, Vlaanderen, Holland, Zeeland en Wallonië. De prijzen waren allemaal van zilver. De inkomst van dit landjuweel was op 19 juni 1496 zoals vermeld staat in de hierna volgende kaart, die aan alle rederijkerskamers is gestuurd.

Voorname, verstandige en buitengewoon geliefde heren, medebroeders en vrienden,

Wij bevelen ons heel hartelijk in uw liefde aan en laten u graag het volgende weten. Ons is destijds in Leuven de hoofdprijs van het landjuweel op het gebied van retorica toegekend. Deze prijs is sedertdien (vanwege de betreuenswaardige troebelen in die tijd^{aant.}) in ons bezit gebleven zonder dat wij hem opnieuw hebben uitgeloofd. Wij willen nu de edele kunst van retorica weer in ere herstellen en beoefenen zo goed als we kunnen. Met medeweten en toestemming van onze goedgunstige heer de aartshertog^{aant.} en ook van onze geëerde heren burgemeesters en schepenen van deze stad, hebben wij daarom uit liefde en tot eer van God en van onze beschermheilige Sint-Lucas^{aant.} het plan opgevat en uitgevoerd een feest van retorica te houden in deze stad. De inkomst over land zal beginnen op 19 juni aanstaande en de inkomst over water de volgende dag, nadat de inkomst over land afgelopen zal zijn. De deelnemers dienen zich allemaal voor het invallen van de duisternis op de markt van deze stad aan ons te vertonen. Voor dit feest willen wij graag met een bezoek vereerd worden door alle kunstliefhebbers en officieel erkende rederij-

kerskamers, of gezelschappen die de naam rederijderskamer wensen te krijgen, zowel Franstalig als Nederlandstalig. Wij schrijven u daarom met een verzoek dat voortkomt uit broederlijke vriendschap en vragen met grote hartelijkheid of u naar ons feest wilt komen en wilt bijdragen aan een goed verloop, samen met de rederijders uit andere steden en rechtsgebieden (die we ieder afzonderlijk uitnodigen). Hierna beschrijven we de kostbare prijzen en juwelen die verdiend kunnen worden op de volgende voorwaarden en condities.

In de eerste plaats: het rederijdersgezelschap dat het beste, het begrijpelijkste en het kunstigste toneelstuk zal opvoeren waarin wordt uiteengezet wat de nuttigste en ondoorgrondelijkste gunst is die God heeft ingesteld tot redding van de mens, krijgt daarvoor de eerste prijs, die bestaat uit drie kostbare zilveren kannen met een totaal gewicht van zes Vlaamse marken.^{aant.} Dit op voorwaarde dat het toneelstuk voorzien is van bijbelse, allegorische en natuurlijke argumenten,^{aant.} nieuw is van vorm en inhoud, niet eerder is opgevoerd, het best uitgesproken wordt zonder fouten te maken, niet minder dan vijf en niet meer dan acht personages telt en niet korter is dan vijfhonderd en niet langer dan zevenhonderd regels. Bovendien mag de souffleur niet te zien zijn. Het gezelschap dat op dezelfde condities het op een na beste spel zal opvoeren, wint daarmee twee kostbare zilveren potten die drie mark wegen. Het gezelschap dat daarna het best speelt, eveneens op de manier die hiervoor beschreven is, zal een kostbare zilveren pot winnen met een gewicht van anderhalve mark. Tevens zal degene die het beste serieuze personage neerzet met de grootste rol, die het best acteert en zijn tekst het beste kent, voor zichzelf een kostbare zilveren schaal krijgen die twee ons weegt.

Het gezelschap dat voorafgaand aan het bovengenoemde serieuze spel de voortreffelijkste en best gedichte proloog van 125 tot 150 regels opvoert, waarin de stad Antwerpen geëerd

wordt, wint daarmee een kostbare zilveren burcht van Antwerpen met daarop een arend, die drie ons weegt. Het gezelschap dat de een na beste serieuze proloog opvoert, wint als tweede prijs daarvoor een kostbare zilveren arend die het wapen van Antwerpen op een schild vasthoudt, en die anderhalf ons weegt.

Het gezelschap dat het voortreffelijkste en meest vererende lofdicht op de besnijdenis van Onze Heer voordraagt op de meest vaardige en aangename manier en dit bovendien foutloos doet, ontvangt daarvoor de hoogste prijs, namelijk een zilveren Lucas die een beeld van Maria vervaardigt, met een gewicht van twee ons. Het moet gedicht zijn met een lengte van negen strofen inclusief de princestrofe, waarbij elke strofe vijftien regels telt, en het moet nagenoeg onberispelijk zijn. Degene die hiermee de tweede prijs behaalt, wint een zilveren os ^{aant.} met het wapen van de schilders, ^{aant.} wegend één ons.

Het gezelschap dat 's avonds rond acht uur het allergrappigste, vrolijkste en verrassendste esbattement zal opvoeren, waarin het publiek het meest tot lachen wordt aangezet, ontvangt daarvoor als hoofdprijs drie kostbare zilveren schalen die samen tweeënhalve mark wegen. Dit op voorwaarde dat er geen scheldpartijen, laster of schunnige taal in het stuk gebruikt worden, dat het pas geschreven is en over een nieuw onderwerp gaat, dat het nooit eerder is opgevoerd, dat het niet minder dan vierhonderd en niet meer dan vijfhonderd regels telt en dat het vrijwel foutloos is. Het gezelschap dat het op een na beste en zotste esbattement opvoert met de vorm en op de manier zoals hiervoor uiteengezet, wint als tweede prijs twee kostbare zilveren schalen, die samen tien ons wegen. Het gezelschap dat als derde eindigt en zich eveneens aan de voorschriften heeft gehouden, wint een kostbare zilveren schaal die vijf ons weegt.

Degene die het best en vermakelijkst een zot personage speelt en daarbij in het esbattement de meeste fratsen uithaalt of de gekste gezichten trekt, en die bovendien een grote rol speelt, nauwelijks fouten maakt en geen platte taal spreekt of obscene

gebaren maakt, wint voor zichzelf een kostbare zilveren violierbloem van één ons.

Het gezelschap dat naar aanleiding van onze vriendschappelijke en ruimhartige uitnodiging en ons broederlijke initiatief de mooiste, indrukwekkendste en meest eervolle intocht over land maakt, wint de hoofdprijs die bestaat uit drie kostbare zilveren schalen die samen twee mark wegen. Voorwaarde is wel dat dit gezelschap met haar prins arriveert en voor de tribune paradeert, met in het gevolg het grootst denkbare gezelschap in een en hetzelfde kostuum, dat zij nooit eerder tijdens een wedstrijd hebben gedragen. Het gezelschap dat vervolgens over land arriveert op een luisterrijke manier, paraderend met haar prins op de hierboven beschreven manier, ontvangt als tweede prijs twee kostbare zilveren schalen die samen één mark wegen. Het gezelschap dat, zonder daarvoor veel kosten te maken, op de opvallendste, sierlijkste en mooiste manier over land arriveert, wint een kostbare zilveren schaal die drie ons weegt. Wel moet het hierbij gaan om één gezelschap, in een en hetzelfde kostuum zoals hierboven beschreven, dat met haar prins arriveert en voor de tribune langs paradeert op een wijze die de rederijkerskunst recht doet. Het gezelschap dat de langste afstand over land heeft afgelegd om ons te komen bezoeken en dat arriveert en paradeert op de wijze die hierboven beschreven is, ontvangt twee kostbare zilveren schalen die samen één mark wegen.

[Op vergelijkbare wijze zijn er prijzen uitgelooft voor de kamers die over water arriveren.]

De inkomst over water vindt plaats op de dag nadat de inkomst over land voltooid is, tenzij zich een onvoorziene omstandigheid zou voordoen met betrekking tot weer, wind of water. In die gevallen houdt men de voornoemde inkomst voorzover de omstandigheden het toelaten.

Zij die stroomafwaarts komen moeten zich eerst presenteren bij de werf of de kraan en bij het boothuis aan land gaan. Zij zullen op de markt komen en voor de tribune datgene doen

wat hierboven beschreven is. Zij die stroomopwaarts komen, gaan bij Sint-Jansvliet aan land en paraderen op de voornoemde wijze voor de tribune.

Als iedereen is aangekomen en zich gepresenteerd heeft voor de tribune, zowel zij die over land gekomen zijn als zij die over water gekomen zijn, dan begeven allen die gekomen zijn om een prijs te behalen zich naar de plaats waar de loting zal plaatsvinden.

Ieder gezelschap moet voorafgaand aan deze loting een afschrift aan ons overhandigen van de proloog, het spel van zinne, het lofdicht of het refrein en het esbattement in het zotte. Wie dat niet doet, mag niet meedingen naar welke prijs dan ook.

Het gezelschap dat gedurende dit broederlijke en aangename feest iedere avond trouw zorgt voor het mooiste en kostbaarste vuurwerk wint als eerste prijs drie kostbare zilveren schalen die samen anderhalve mark wegen. Het gezelschap dat zich daarna het best kwijt van zijn taak om vuurwerk te verzorgen, op de manier zoals hierboven vermeld, wint als tweede prijs twee kostbare zilveren schalen die samen een mark wegen. [...]

Van deelname zijn uitgesloten alle kamerspelers^{aant.} die vroeger of nu nog optreden in zaaltjes, daar verzonnen en waar gebeurde verhalen spelen en daarbij gebruikmaken van beschilderde doeken die zij ophangen. Ook zij die in dezelfde zaaltjes esbattementen hebben gespeeld tegen betaling, zijn uitgesloten wanneer zij dat hebben gedaan na het Landjuweel te Leuven in 1478 (waar de organisatoren van deze wedstrijd de eerste prijs wonnen). Op dezelfde manier zijn alle rondtrekkende dichters, liedjeszangers en dergelijke personen uitgesloten van deelname, niet uit minachting maar om alle liefhebbers en goedwillenden ruimschoots de kans te geven op aangename wijze bezig te zijn. Alleen als de genoemden sindsdien hun gedrag gebeterd zouden hebben, hadden ze mee kunnen doen.

Het gezelschap of de kamer waaraan het eerste lot toevalt,

krijgt een kostbare zilveren schaal van drie ons. Het gezelschap of de kamer waaraan het laatste lot toevalt, krijgt een kostbare schaal van twee ons.

Degene die de vreemdste, amusantste en grappigste zot speelt, met de vrolijkste gezichtsuitdrukking, zonder grofheden in taal of anderszins, wint een kostbare zilveren zot van twee ons. Degene die de op een na leukste en grappigste zot speelt, krijgt een kostbare zilveren zottin van één ons.

Van alle gezelschappen die zijn opgetrommeld om tussendoor op straat te spelen, krijgt het gezelschap dat de dwaaste, geestigste en lachwekkendste schertsen maakt zonder daarbij in grofheid te vervallen, een kostbare zilveren aap van twee ons. Het gezelschap dat als een na beste op straat speelt zoals hierboven beschreven, wint een kostbare zilveren meerkat van één ons.

Tenslotte laten wij weten dat alle gezelschappen die ons lieflijke feest komen bezoeken, een kostbare zilveren rozenkrans zullen krijgen met de burcht van Antwerpen. Ook maken wij bekend dat wij, om de uitvoering van dit feest te vergemakkelijken, twee speelwagens zullen laten maken, onoverdekt en overdekt, opdat iedere deelnemer te zijner tijd daarop kan installeren wat hij nodig heeft, zonder dat wij verdere voorzieningen toezeggen. Iedereen kan zich daarop instellen en zich daarnaar gedragen.

Ter staving van dit alles hebben wij onze eerdergenoemde heren burgemeesters en schepenen van de stad verzocht om deze brief voor ons te willen voorzien van het zegel van de stad, hetgeen zij, burgemeesters en schepenen, graag hebben gedaan. Wij verzoeken u allen en ieder ander eerzaam gezelschap van retorica op dit feest te komen en het te helpen houden. Voorts verklaren wij dat onze eerdergenoemde genadige heer de aartshertog door middel van een akte, die wij hier bij hebben gevoegd, een vrijgeleide heeft verleend aan allen die op het bovengenoemde feest zullen komen. Deze vrijgeleide is geldig tijdens

hun aanwezigheid hier en gedurende de terugreis. Dit alles is vermeld op het originele ondertekende afschrift, dat de bezorger van deze brief bij zich draagt en dat hij u kan tonen.

Opgemaakt op 12 maart 1496, ondertekend door de prins, de dekenen, de gezworenen en het gewone gezelschap van de Violieren in de stad Antwerpen.

Uit de Kroniek van de stad Gent en van Vlaanderen

In het jaar 1496 werd binnen de stad Antwerpen de algemene samenkomst gehouden van alle kamers van retorica van Brabant en van andere omliggende landen en steden, met de bedoeling om daar blijk te geven van eigen kunnen tijdens de intrede, door de spelen van zinne en door de antwoorden op de schriftelijk gestelde vragen die aan de kamers waren overhandigd. De kamers die er samenkwamen waren 28 in getal, waaronder drie kamers uit Gent, namelijk De Fonteine of Katharinisten, de Barbaristen en De Bodemloze Mand. Er waren mooie zilveren prijzen te winnen en als hoogste prijs drie prachtige zilveren kannen, die De Ongeleerden uit Lier wisten te winnen. Het fraaist van alles was te zien tijdens de intrede, waarbij 22 kamers over land binnenkwamen en zes over het water (waaronder De Fonteine uit Gent). Het was prachtig om te zien hoe verschillend, hoe kostbaar en hoe opvallend alle binnenkomende kamers waren uitgedost, hoe mooi in formatie zij binnentraden, en vooral hoe grappig het optreden was van alle zotten, met hun zotskap, hun gekke bekken en uitgestoken tongen terwijl ze ondertussen rondsprongen en dansten. De esbattermenten en kluchten werden zeer geprezen vanwege hun dwaze, vrolijke en wonderbaarlijke verhalen en als er een hoogste prijs was uitgelooft voor de zotten, dan zou er nog heel wat gekrakeel zijn geweest over de uitslag, want elke zot wilde de beste zijn en wilde zijn kamer tot eer zijn.

Onder hen was er een die maar één oog had en die, zonder een woord te spreken of zich te verroeren, maar alleen door het volk aan te kijken, iedereen liet schudden van het lachen, zonder dat iemand nu precies kon zeggen waarom hij lachen moest.

Brief van Richard Clough over het Landjuweel van 1561

Antwerpen, 4 augustus 1561

Zeer eerbiedwaardige heer,

U moet weten dat ik mijn laatste brief, daterend van de tweede, met de gewone post naar u heb verstuurd. Daarin schreef ik u, meester, wat er op dat moment gaande was. Sindsdien is hier niets gebeurd dat de moeite waard is neergeschreven te worden, behalve dan dat gisteren (3 augustus) hier in deze stad Antwerpen een schitterend feest heeft plaatsgevonden in verband met een wedstrijd waarmee een prijs valt te winnen die 'landjuweel' genoemd wordt. Dit is een zilveren schaal, die zes ons weegt. Ik durf te beweren dat voor deze wedstrijd binnen tien dagen honderdduizend mark zal worden uitgegeven. Omdat ik me afvroeg of u, meester, in het verleden zulk een gebeurtenis heeft meegemaakt (in twintig jaar heeft zoiets niet meer plaatsgegrepen), zal ik u er in het kort iets over vertellen.

Eerst en vooral hebben de heren van de stad Antwerpen grote kosten gemaakt voor de constructie van praalwagens en tribunes om op te staan, om van daaraf te beoordelen wie de prijs moet winnen. Dit was zowel kostelijk als wonderbaarlijk goed gedaan.

Verder moet u weten, meester, dat er in deze stad Antwerpen drie gezelschappen of broederschappen van retorica zijn, die elk een eigen huis hebben en alle drie ten zeerste uitmunten in deze kunst. Het eerste gezelschap is dat van de Schilders. Het tweede wordt De Goudsbloem genoemd en draagt een goudsbloem op het blazoen. Het derde wordt De Olijftak genoemd en heeft een olijftak als blazoen.

Het juweel kan worden gewonnen met toneelspelen door het

gezelschap dat in haar spelen het beste antwoord geeft op de voorgelegde vraag: ‘Wat inspireert de mens het meest tot kundigheid?’ Dat is de belangrijkste prijs. Dit neemt niet weg dat vele andere prijzen gewonnen kunnen worden. Diegenen die echter de belangrijkste prijs winnen, zullen hem meevoeren naar hun stad en moeten binnen zeven jaar een nieuwe wedstrijd in hun stad organiseren. Daar moeten dan alle steden samenkomen, zoals ze nu hier in Antwerpen hebben gedaan. Elke stad in dit land heeft namelijk een of twee rederijdersgezelschappen, precies zoals deze stad, die de prijs twintig jaar geleden won in Gent.^{aant.} Omwille van de oorlogen is er tot nu toe geen wedstrijd georganiseerd. In Gent luidde de vraag: ‘Waardoor is een stervende mens het meest getroost?’ Sommige gezelschappen antwoordden: ‘door de geboorte van Christus’; andere: ‘door goede werken’; en enkele ook: ‘door gebed’. Ook waren er die antwoordden: ‘door te vasten’; of: ‘door aflaten’. Het gezelschap van de Schilders van Antwerpen antwoordde: ‘door de verrijzenis van het vlees’. Er werd besloten dat dit het beste antwoord was en de prijs waardig. Maar toentertijd werden spelen opgevoerd die aan duizenden mannen het leven hebben gekost, aangezien in deze spelen het woord van God voor het eerst werd geopenbaard in deze gewesten. Deze spelen waren en zijn veel strenger verboden dan om het even welk boek van Maarten Luther. Ook waren deze spelen een van de belangrijkste oorzaken van de verwoesting^{aant.} van Gent.

Maar terzake. De Schilders van Antwerpen hebben deze en verschillende andere prijzen uitgelooft. Het is te zeggen: één die gewonnen wordt met toneelspelen (dat is de belangrijkste); een andere die gewonnen wordt door de stad die de kostelijkste intrede maakt, met de minste onvolmaaktheden in haar uitrusting (het is te zeggen: alles moet bij elkaar passen); een andere door de stad die de beste zot heeft; een andere door het gezelschap dat de meest plechtige kerkgang maakt en de meest plechtige mis laat zingen; een andere door de stad die de grootste

triomf met vuurwerk maakt; een andere door de stad die de grootste ambiance tijdens het banketteren maakt; en nog verschillende andere.

Dit is het relaas van hoe de steden waren uitgedost en hoe ze hun intrede maakten.

Het eerste gezelschap, dat van de Schilders van Antwerpen, was helemaal gekleed in purperen satijn en fluweel. Er waren in totaal veertig ruiters, die allemaal korte tabbaarden hadden van het soort zijde, dat gevoerd is met wit satijn of zilverlaken, kostbare wambuizen en pofbroeken van wit satijn, witte laarzen, purperen hoeden en witte veren, met zwaarden en lansen. Bij iedereen die fluweel droeg, was dit rijkelijk geborduurd met zilver. Meester Melchior Schetz en Meester van Straelen waren hiervan als hoofdmannen de prominentsten. Zowel hun kledij als de dekkleden van hun paarden waren zo geborduurd, dat het goedkoopste stuk zeker meer dan driehonderd pond kostte. Ze hadden elk zes voetknechten, zoals zijzelf geheel in het purper. Er waren nog anderen in het gezelschap, met name vier herauten, vier stafhouders, vier vaandeldragers en zes trompetspelers, allemaal in purperen tafzijde. Daarnaast waren er veertig voetknechten in mantels van purperen tafzijde, pofbroek en wambuis van wit satijn, die allemaal heel goed bij elkaar pasten.

En omdat ik u, meester, zoveel heb lastiggevalen met deze zaak, zult u de pracht ervan inzien en zult u begrijpen hoe alle gezelschappen hun intrede maken. De derde augustus - gisteren dus - moesten alle heren van de stad Antwerpen, of toch het merendeel, om één uur klaar staan op hun praalwagen of tribune, van waaraf ze moesten oordelen. Op hetzelfde uur moesten alle steden van Brabant met hun gezelschap in gereedheid staan buiten de stadspoorten. Om één uur werden de poorten geopend. Nadat de trompetters en herauten - de compagnie die als eerste op de markt kwam - binnenkwamen en aan de

heren verklaarden dat men klaar stond aan de poorten, dienden de Schilders als eersten hun intrede te maken en door de hele stad te paraderen en zo ook voor de heren langs te trekken. Toen dat gedaan was, moest het gezelschap van de Schilders naar de poorten gaan om de andere gezelschappen een voor een te halen, en aan de heren van de stad voor te stellen. Nadat ze eerst zelf hun intocht hadden gemaakt, gingen ze een van de gezelschappen van de stad Antwerpen halen, genaamd De Goudsbloem. Het bestond uit zestig ruiters, allen in karmozijnrood satijn en fluweel, in korte mantels gevoerd met wit satijn, witte satijnen pofbroeken en wambuizen, rode hoeden met witte veren en witte laarzen. Alle paarden waren op vergelijkbare wijze opgetuigd. Daarnaast waren er twaalf trompetspelers en herauten en tenminste twintig voetknechten, op vergelijkbare wijze uitgedost.

Daarna haalden de Schilders een ander gezelschap uit Antwerpen, genoemd De Olijftak. Dat bestond uit ongeveer zestig ruiters, allemaal in groen satijn en fluweel gevoerd met wit, witte pofbroeken en wambuizen. Dit gezelschap was in ieder opzicht even kostbaar uitgedost als de anderen, zowel wat betreft de voetknechten als het optuigen van de paarden.

Na hen maakte de stad Bergen op Zoom zijn intrede met veertig ruiters, allen in geelbruin satijnen damast en fluweel. Na hen kwamen twaalf wagens bedekt met geelbruin laken. In elke wagen zaten twee mannen, gehuld in geelbruine zijde, die twee toortsen droegen. Achter hen stonden in elke wagen twee vuurpannen. Alle Bergenaren droegen een rode pofbroek en wambuis en zeer kostbare rode hoeden met witte veren en bijpassende zwarte laarsjes. Zo waren alle voermannen in dezelfde kleuren gekleed.

Na hen deed de stad Mechelen zijn intrede. Allen waren gekleed in mantels van vleeskleurige stamijn, ^{aant.} volgens de Engelse mode vervaardigd en goed vastgemaakt met geel leder. Allen hadden gele pofbroeken en wambuizen, rode hoeden en gele ve-

ren en witte laarsjes. Ze kwamen binnen met 360 paarden en reden twee aan twee tezamen. Het ene paar ruiters hield brandende toortsen in de handen en de andere twee hadden elk een bloem in de handen. Er waren onder hen 112 edellieden. Elk van hen had een grote gouden ketting rond de hals en een jas versierd met fijn goud. Elk van hen had een of twee voetknechten in dezelfde uitrusting met gele satijnen wambuizen en in alles overeenstemmend. Ze hadden twaalf trompetspelers, vier stadsmuzikanten, vier herauten en vele anderen die wapens en vaandels droegen, wat wonderbaarlijk was om te zien. Ze brachten zeven praalwagens mee, die zowel van makelij als door het gebruikte goud ongelooflijk kostbaar waren en in het bijzonder door de personages die erop stonden, wat fantastisch was om te zien. Daarna kwamen zestien wagens behangen met geel en vleeskleurig laken, op een zeer vreemde manier gedrapeerd, zoals een baldakijn. Rondom de wagen hingen twaalf zeer kostbare gegraveerde en vergulde blaoenen - ik bedoel rond elke wagen - en de wagen was binnenin bekleed met geel laken. Daarin zaten twee mannen, helemaal uitgerust zoals de ruiters, die elk een toort in de handen hielden. Achterop de wagen brandden twee flambouwen. Alle voermannen en diegenen die op de flambouwen pasten, waren volledig zoals de anderen uitgerust. Het geheel was zo bijzonder, dat het te lang duurt om het helemaal te beschrijven. Er waren in totaal minstens 450 ruiters en mannen, maar waarschijnlijk wel zeshonderd personen.

Na hen maakten die van Lier hun intrede: allen in groene mantels versierd met wit, witte pofbroeken en wambuizen, groene hoeden en rode veren. Op dezelfde wijze vier praalwagens met trompetspelers, herauten en voetknechten. Na hen kwamen zestien wagens, bekleed met groen en wit, met toortsen en flambouwen in een zeer mooie opstelling. Onder die van Lier waren er twintig in groen fluweel, waarvan Conrad Schetz de meest prominente was. Hij overtrof zijn broer Melchior ten

zeerste qua kostbaar tenue, daar het zo geborduurd was met goud en zilver, dat geen enkele prins er rijker gekleed kon uitzien.

Na hen maakten verschillende steden hun intrede: sommigen in het groen, sommigen in het zwart, sommigen in het oranje, sommigen in het geel, in totaal vijftien steden en gezelschappen. Sommigen hadden honderd paarden, sommigen tweehonderd, in alle opzichten uitgerust als de anderen, met praalwagens en wagens. 's-Hertogenbosch blonk uit bij de meer bescheiden intreden.

Maar het meest indrukwekkend was de intrede van Brussel. Hun optocht was als een droom. Eerst maakten ze hun intrede met een wonderbaarlijke menigte van trompetspelers, herauten, voetknechten, vaandeldragers en wapendragers en met verschillende andere soorten officieren. Na hen kwamen zeven praalwagens, gedragen door 150 mannen. De praalwagens waren zo versierd, met jonge kinderen in gouden en zilverlaken en satijn van alle kleuren, zo geborduurd en vervaardigd en met zo'n fantastisch resultaat, dat ik niet weet wat erover te schrijven. Bij elke praalwagen reden vier mannen te paard, met toortsen in hun handen. Ze waren gekleed in lange mantels, op de Poolse wijze ^{aant.} en van karmozijnrood satijn, geborduurd en versierd met goud en zilver, rode hoeden, zoals de rest versierd, met witte veren, witte satijnen wambuizen en witte laarsjes, grote gordels van goudkleurige tafzijde en bijpassende zwaarden. Na elk van deze zeven praalwagens kwamen zeven wagens, die geheel bekleed waren met rood laken en versierd met wit en rondom omhangen met blazoenen. In eenentwintig van deze wagens waren zeer mooie figuren: sommigen in harnas, sommigen als nonnen, sommigen als monniken, priesters, bisschoppen, kardinalen en alle soorten clerici. Ze hadden wonderlijke zinspreuken, die ik niet goed kon ontcijferen, want het was twee uur na middernacht voor ze hun intrede deden. Ik kon het dus niet zo goed zien bij het toortslucht.

De overige wagens, minstens tweehonderd in getal na deze praalwagens - want ik telde er alleen al 104 - waren allemaal met rood bekleed, zoals de anderen. In elke wagen zaten twee, soms drie mannen, zoals de anderen in karmozijnrood satijn. Ze hielden toortsen in hun handen. Al deze wagens waren gemaakt met witte huiven, zoals de handelaars hier doen, en er waren geen gewone wagens. De meeste wagens hadden vier grote paarden, alle met wit gareel, net trekpaarden uit de Limousin. De voermannen waren gekleed in rood laken, versierd met wit. Na de wagens kwamen 380 ruiters, allen in karmozijnrood satijn, geborduurd met goud en zilver, zoals de anderen. Na hen kwam hun kapitein met vierentwintig voetknechten, allen in karmozijnrood satijn, witte pofbroeken en bijpassende wambuizen. Daarna kwamen tenslotte vijftientig roodbeklede wagens, vol kisten en bagage. Ik schat dat daar in totaal 600 ruiters waren, allen in karmozijnrood satijn, en 130 wagens: zodat met de ruiters en diegenen die in de wagens zaten en de kinderen op de praalwagens er volgens mij duizend personen in zijde waren gestoken of als ruiter uitgemonsterd, ja allemaal samen, minstens duizend.

Dit was de meest wonderbaarlijke gebeurtenis die ik ooit zag of die ik volgens mij ooit zal zien. Zelfs de inkomst van koning Filips in Antwerpen, ^{aant.} met de kosten die alle handelsnaties samen maakten voor hun uitrusting, was niets in vergelijking met die gedaan door de stad Brussel. En ze kunnen met dit alles niet meer winnen dan een zilveren schaal met een gewicht van zes ons! In godsnaam, hadden sommigen van onze Engelse heren en edellieden dit maar gezien (ik bedoel daarmee diegenen die denken dat de wereld van haveremout gemaakt is). Dan zouden zij beseffen dat er anderen zoals wij zijn en zouden ze daar in de toekomst rekening mee houden. Want diegenen die tot zoiets in staat zijn, zijn tot veel meer in staat.

Het gebeuren eindigde dus gisteravond, tussen twee en drie uur. Vandaag gaat een groep naar de kerk, waaromheen niet

weinig te doen zal zijn. Zoals ze namelijk in optocht te paard de stad inkwamen, zo moeten ze ook in optocht te voet naar de kerk trekken.

[...]

Uw meesters dienaar,

Richard Clough

Aan zijn zeer eerbiedwaardige meester, sir Thomas Gresham, ridder, agent van hare Majesteit de Koningin, Londen.

De Haarlemse wedstrijd van 1606

Op 13 juli 1606 hebben de bewindhebbers van de loterij aan ons, keizer, prins en vinders ^{aant.} van de kamer van Trouw Moet Blijken meegedeeld, dat de edele heren burgemeesters en de gehele Wet ^{aant.} de intrede ^{aant.} hebben toegestaan van alle Hollandse kamers in Haarlem, zowel die uit steden als uit dorpen.

Op 15 juli 1606 zijn wij, bestuurders van de voornoemde kamer, zelf bij de edele heren der stad Haarlem geweest en hebben met hen over de intrede gesproken: over hoe die zou moeten verlopen, opdat de voornoemde oude kamer ^{aant.} en de bestuurders, en niemand anders, het gezag over en de uitvoering van de intrede in handen zouden houden. Verder hebben we afgesproken dat de kamers, zowel uit steden als uit dorpen, uitgenodigd zouden worden op 22 oktober 1606.

Op 17 juli 1606 zijn wij, bestuurders van de voornoemde kamer, wederom bij de edele heren burgemeesters geweest met het verzoek prijzen van goed zilver te mogen maken, wat na twee dagen werd toegestaan.

Op 20 juli zijn wij, bestuurders van de voornoemde kamer, opnieuw bij de edele heren burgemeesters geweest, nu met een overzicht van de prijzen en het verzoek om die door de factor van de voornoemde kamer in zijn kaart van retorca te mogen laten opschrijven, en om die kaart aan alle kamers te mogen toesturen.

Op 25 juli is aan mijn edele heren burgemeesters de kaart overhandigd die de voornoemde factor geschreven had. En nadat de edele heren die gelezen en gecontroleerd hadden, hebben zij toestemming gegeven die te laten drukken, hetgeen geschiedde. In die kaart stonden de navolgende vragen:

Vraag van het spel van zinne:

Die de armen liefdevol troost, welk loon hij verwacht, alsook welke harde straf hij, die hen zonder troost veracht?

Op de intrede:

Welke deugd deed ooit een barmhartig mens, liefdevol en goed, en welk verschrikkelijk kwaad een gierig mens onvroed?

Regel op het refrein:

Heb je het hoofd Christus lief, troost dan ook zijn leden.

Op 31 juli zijn de gecommiteerden uitgetrokken om bij alle kamers in Zuid-Holland (met uitzondering van het Noorderkwartier en West-Friesland^{aant.}), zowel die in steden als in dorpen, de kaart langs te brengen. Deze door de kamerbroeders gecommiteerden waren Hendrik Lambertsz., Willem Sijmensz. en Willem Jacobsz., de knecht^{aant.} van de voornoemde kamer, met het kamerblazen om zijn hals.

Op 5 augustus 1606 zijn de voornoemde gecommiteerden, die de kaart naar alle kamers van retorica in Holland gebracht hadden, naar huis teruggekeerd met twaalf zilveren blazen (van iedere kamer een blazen). Deze zilveren blazen werden aan een rode fluwelen sjerp gehangen, waarop met grote zilveren letters het woord *Trouw Moet Blijken* stond. De voornoemde knecht droeg die sjerp om zijn hals. [...]

Op 16 september 1606 hebben de edele heren burgemeesters van de stad Haarlem de loting van de kamers van retorica verricht, wat tot de volgende rangorde leidde:

Leidse Vlaamse kamer - In Liefde Groeiende - De Oranje Lelie
 Katwijk Binnen - Liefde Moet Blijken - De Korenaren
 Schiedam - Aanziet de Jonkheid - De Rode Rozen
 Hazerswoude - Aanziet Gods Kracht - De Hazelaar
 Leidse Hollandse kamer - Liefde is 't Fundament - De Witte Akeleien
 Vlaardingen - Aanziet Liefde - De Eikelaar
 Amsterdam - Uit Levende Gunst - Het Wit Lavendel
 Noordwijk - Uit Liefde Bestaand - De Lelie onder de Doornen

Haastrecht - Uit Liefde Beproefd - De Galbloem
 Gouda - Met Gunst Vervuld - De Goudsbloem
 Den Haag - Met Geneugte - De Korenbloem
 Ketel - Nooit Groter Vreugde - De Zonnebloem

Op 22 oktober 1606, 's zondagsochtends om tien uur, is de kamer van Trouw Moet Blijken in optocht de stad uitgetrokken, om de twaalf genoemde buitenkamers^{aant.} en de twee binnenkamers,^{aant.} alsmede de rector en zijn scholieren,^{aant.} in te halen en aansluitend gezamenlijk hun intocht te houden, met vliegend vaandel en slaande trom, allemaal in hun eigen kostuums. Eerst kwam Trouw Moet Blijken met de tamboer en vaandrig, zeer fraai gekleed, en een Mercurius^{aant.} voorop, gevolgd door tien personen^{aant.} - allen gekleed met een lange rode karmozijnen rok, met een boord van wit koord, groene kousen, witte schoenen met rode zijden veters en grijze hoeden met rode en witte zijden banden erdoor gevlochten - en nog een aantal maagden, die de zilveren prijzen buiten de poort droegen en er ook weer mee binnenkwamen. Die prijzen waren voor de kamers waaraan de juryleden ze hadden toegekend en die ze met kunst verdiend hadden.

Namen van de juryleden die door de magistraat aangesteld waren: Mr. Cornelius Schonaeus, rector; Mr. Hendrik Goltzius; Klaas Crabmoes; Willem Klaasz. Vooght; Mr. Willem Poelenborch; Mr. Maarten, doctor; Dammus Arisz. van Hoorn; Tobias Hendriksz. van Swartsenburg.

De [...] balladen zijn gesproken door de maagd van Haarlem ter verwelkoming van alle kamers die hun intrede hielden, te weten de oude kamer van Trouw Moet Blijken, die de anderen buiten de poort, in de Haarlemmerhout, verwelkomde, de twaalf kamers die gekomen waren en nog twee binnenkamers van retorica, alsmede de scholieren van de stad Haarlem, die allen met hun adjudanten door de grote Houtpoort de stad binnentraden.

Bij de Nieuwe Doelen was een fraai toneel opgebouwd, waar de bewuste maagd van Haarlem stond, sierlijk gekleed. Onder haar voeten hield ze het geweld van de Tirannie. Aan haar ene zijde zat Pallas^{aant.} en aan haar andere zijde Rede, en ze was versierd met beide stadswapens. Tussen iedere claus^{aant.} die zij sprak werd door de stadspeellieden gemusiceerd. Zo trokken de kamers na elkaar met hun blazoenen onder het toneel langs, en verder over de markt, de hele stad door - zoals ook de schutters vanouds doen - naar de kamer van Trouw Moet Blijken.

[...]

Zo gauw de zestien strofen ter verwelkoming van iedere kamer uitgesproken waren, heeft de maagd van Haarlem zich samen met Pallas en Rede persoonlijk op de Grote Markt vertoond, bovenin het toneel dat daar stond. Dat toneel was mooi versierd (zoals aanstonds nog beschreven zal worden) en er werd door de stadspeellieden heerlijk op schalmeien gespeeld. Met vliegend vaandel trok men verder, zoals ook de schutterij placht te doen. De kamers werden vervolgens elk op de avond van diezelfde 22 oktober van het jaar 1606 met vliegend vaandel en slaande trom naar hun logement gebracht, waarna wij kamerbroeders naar onze kamer zijn getrokken, die gelegen is aan de Lange Veerstraat, in Den Sleutel bij Willem Claesz., de mandenmaker. En dat was het einde van de intrede.

Thans volgt wat er gebeurde aan het begin van de maandag daarop, de 23e oktober van het jaar 1606. Op maandag 23 oktober hebben de voornoemde kamerbroeders zich opnieuw vertoond met vliegend vaandel en slaande trom, inclusief de tien personen met rokken en hoeden, en hebben zij de eerste kamer bovenop het toneel gehaald, om aan de menigte uitleg te geven over hun intrede. Toen de eerste kamer dat gedaan had, stond de volgende gereed, en zo ging het verder, de een na de ander, tot de laatste kamer aan toe.

Het toneel, dat op de Markt stond, was zeer ruim en fraai versierd, geschilderd in de kleuren rood en wit. Boven had het een

vertoonplaats die eveneens fraai met doeken behangen was, en met een punt^{aant.} erboven, waarop een witte hagendoorn^{aant.} en een fraai versierde pelikaan^{aant.} waren aangebracht. Op de fries stond aan beide zijden dit devies:

Geef iets van Gods gaven; zie ons, arme oude mannen teer;
want wanneer u ons iets geeft, dan beloont u God de Heer.
Indien u God liefhebt, waarom dan niet zijn leden?

Maar misacht gij het gebod, acht de zelfzucht dan met reden.^{aant.}

Boven het toneel, onder de punt, stond over de volle breedte de volgende spreuk:

Om naar uw wens met Christus in eeuwige vreugde te leven,
moet u zich, mens, eerst samen met Hem tot sterven begeven.

Retorica^{aant.} heeft [...] veertien clausen gesproken bij de overhandiging van de kamerblazoenen, hetgeen plaatsvond op 23 oktober 1606, waarbij de kamers meteen ook hun intrede uitlegden. Jochem Jacobsz. heeft deze clausen gemaakt; als Retorica sprak Jan Hendricksz. Blommendael.

[...]

Zo gauw deze veertien clausen door Retorica uitgesproken waren en de kamers de uitleg van hun intredes en de overhandiging van hun blazoenen aan Retorica voltooid hadden, begonnen de stadsspeellieden weer lustig te spelen. Daarna stond Retorica op en gingen de kamerbroeders van Trouw Moet Blijken weer keurig in het gelid staan, waarna de kamerblazoenen na elkaar in het openbaar door de straten werden gedragen en met vliegend vaandel en slaande trom naar de kamer werden gebracht, in aanwezigheid van de tien in rokken gestoken personen die al eerder vermeld werden. Daarmee liep deze dag, de zie oktober, ten einde. [...]

Op 24 oktober 1606 zijn alle kamers volgens de loting begonnen met spelen, soms twee of drie kamers per dag. En ze werden door twee kamerbroeders van Trouw Moet Blijken gestoken in

de rokken waarmee ze ook deelnamen aan de intrede, naar en van het toneel geleid en weer thuisgebracht.

Op 29 oktober zijn de kamerbroeders van Trouw Moet Blijken wederom met vliegend vaandel en slaande trom naar liet toneel getrokken, alwaar toen iedere kamer in volgorde van loting hun refreinen en liedjes, die op dezelfde regel geschreven waren, voor moest dragen en zingen, zoals de kaart van retorica het vroeg.

Op de 29e oktober, 's avonds om acht of negen uur, zijn de kamers begonnen met hun vuurwerk, overeenkomstig de kaart van retorica.

Oorsprong van de Amsterdamse Schouwburg

De oorsprong van de Amsterdamse Schouwburg ligt in de gezelschappen van dichters uit het verleden, die speciale kamers hadden, waar ze hun bijeenkomsten hielden. Men noemde die gezelschappen ‘kamers’ en degenen die daar lid van waren ‘kameristen’. Hun oefening bestond uit het maken van Nederlandse verzen, zoals helden- en lofdichten en andere soorten van poëzie. Deze speciale kamers hadden de gewoonte elkaars geschriften te hekelen, waardoor het verstand gescherpt werd, het taalgebruik verbeterde en de kennis van het maken van goede gedichten groeide. Elders werden deze gezelschappen ‘rederijkers’ genoemd, een naam die in sommige plaatsen nog steeds gebruikt wordt. De beste van deze kamers was die met de spreuk ‘In Liefde Bloeiende’, met een bloeiende egelantier als zinnebeeld. Ze vergaderde boven de oude vleeshal in de Nes, waar naderhand de snijkamer^{aant.} van de chirurgijns gevestigd was. Aanvankelijk betaalde ieder die lid wilde worden dertig gulden, maar naarmate de kosten toenamen drie gulden per jaar extra. Het was een goede en erkende oefenschool, waarvan de voornaamste stadsbewoners lid waren [...]: de drost P.C. Hooft, zoon van Cornelis Hooft [...], dr. Samuel Coster, G. Bredero, J. van den Vondel,^{aant.} etc. Dr. Coster richtte naderhand nog een andere kamer op onder de naam ‘IJver’, met een bijenkorf en daaromheen zwermdende bijen als zinnebeeld.

Via het maken van bijzondere gedichten kwamen ze tot het schrijven van toneelstukken, zowel boertige als ernstige, die zij door mensen die zij daartoe ingehuurd hadden en die ‘kamerspelers’ werden genoemd, op hun kamer lieten opvoeren. Men begon ook in het openbaar vertoningen te laten zien, zoals in 1587 bij de intocht van de graaf van Leicester.^{aant.} Men richtte toen twee prachtige vertoningen in op de Damsluis en in de Oude Doelenstraat. Enkele jaren later heeft H.L. Spiegel^{aant.} ter

ere van prins Maurits, ^{aant.} die Groningen en Coevorden ontzet had, op een toneel van zestig voet breed dat op de Dam was opgesteld, de daden van die prins vertoond. In 1609 heeft drost Hooft ter gelegenheid van het Twaalfjarig Bestand een prachtige vertoning laten zien. In 1615 werd, ter gelegenheid van de loterijtrekking ten behoeve van het Oudemannenhuis, voor het korenmeestershuisje Costers *Ryckeman* vertoond, etc.

De twee kamers, ^{aant.} die al gauw uit wederzijdse afgunst tegenover elkaar kwamen te staan, dwarsboomden elkaar en troggelden elkaar de beste spelers af. Maar de oudste kamer, die aan het Oudemannenhuis een gedeelte van de winst afstond en door diezelfde instelling werd ondersteund, zou dr. Coster en zijn aanhang, die niet zo'n goede naam hadden, in de grond hebben geboord, als niet de regenten van het Burgerweeshuis, die dit gevaar gewaar werden, te hulp waren geschoten en zich met Coster hadden verenigd. Op 23 september 1617 sloten ze een overeenkomst. Het Weeshuis verstrekke aan Coster een geldbe-drag voor de aankoop van een huis met erf aan de Keizersgracht, waar thans de Schouwburg staat. [...]

In die tijd ontstond een hevige pennenstrijd tussen de twee kamers. De onderkruiperij werd hoe langer hoe grover, wat Coster geheel moedeloos maakte. Uit vrees voor nog zwaarder weer overwoog hij hoe hij dit kon ontwijken. Uiteindelijk nam hij het besluit om het theater aan de regenten te verkopen, wat op 14 september 1622 gebeurde voor een bedrag van 6250 gulden, met aftrek van een bedrag van 3780 gulden dat het Weeshuis bij de aankoop aan hem verstrekt had. Daarenboven zouden dr. Coster en zijn kunstvrienden voor de duur van hun leven een deel van de winst uit de vertoning van de stukken ontvangen. [...]

Het onrecht dat men elkaar aandede woekerde voort. Ja, het ontaardde in moddergooien. Dit maakte enkele rechtschape kunstliefhebbers wakker, die [...] nadeel voor de armen en tegelijkertijd ook het verval van de kunst voorzagen en zich in gin-

gen spannen alle tweedracht uit de weg te ruimen en de kamers zo mogelijk zelfs te verenigen.

De voornaamste en ijverigste van deze liefhebbers was Nicolaas van Campen, raadslid en tegelijkertijd regent van het Weeshuis. Men was al vele jaren bezig geweest dit doel te bereiken, maar tevergeefs. Totdat deze man, gesterkt met het gezag van de burgemeesters, die er ook zwaar aan tilden, de zaak zo ernstig opvatte, dat in het jaar 1632 de strijdende partijen verzoend werden en de kamers op de volgende voorwaarden verenigd werden. Het Weeshuis zou de rechten en het eigendom van tweederde van het theater behouden; ze waren immers reeds eigenaar. Het Oudemannenhuis zou het overige derdedeel in bezit krijgen, mits ze hun kostuums, enzovoort, zouden inbrengen. De inkomsten zouden verdeeld worden overeenkomstig ieders aandeel in het eigendom, te weten tweederde voor het Weeshuis en eenderde voor het Oudemannenhuis.

Tegelijk met het wederzijdse belang werden de zinnebeelden en spreuken verenigd, en werd van de voornoemde twee blazoenen één blazoen gemaakt: het zinnebeeld van de bijenkorf met de daaromheen zwermdende bijen, omvlochten met een bloeiende egelantier en de spreuk 'IJver In Liefde Bloeiende'. Dit alles leidde tot een aanmerkelijke verbetering van de positie van het theater, waartoe de heer Van Campen gelast was, die de opdracht evenwichtig uitvoerde en volbracht.

Nawoord

De eerste literaire beweging in het Nederlands, zo zou je de rederijkerij kunnen noemen. In het begin van de vijftiende eeuw ontstonden er op verschillende plaatsen in Vlaanderen en Brabant literaire gezelschappen, die we nu rederijderskamers noemen. Wanneer en waar de eerste kamers zijn opgericht is niet helemaal duidelijk, al heeft Brussel de beste papieren. In 1401 of 1402 werd daar Het Boek opgericht, een literair gezelschap dat alleszins de trekken heeft van een vroege rederijderskamer, dat wil zeggen een gezelschap waarvan de leden op gezette tijden in het kader van onderlinge competitie gedichten schrijven en zich bezighouden met het schrijven en opvoeren van toneel. In de halve eeuw daarna werden kamers opgericht in vrijwel alle belangrijke steden in het Zuiden: Ieper, Brugge, Leuven, Gent, Antwerpen. Later verspreidde de rederijkerij zich verder over de Nederlanden en werden ook in Zeeland, Holland, Limburg en Utrecht kamers opgericht.

De rederijkerij ontstond niet vanuit het niets. Ze had wortels in het literaire en culturele leven van de Vlaamse en Brabantse steden omstreeks 1400 en was tegelijkertijd sterk geënt op de literaire beweging die in die jaren in Noord-Frankrijk opgang maakte. Dit is bijvoorbeeld duidelijk bij de Heilige-Geestkamer in Brugge, die vermoedelijk de voortzetting vormde van een gelijkaardig, ouder gezelschap waarin de literatuur, naast de sociale en godsdienstige zorg voor elkaar, een belangrijke rol speelde. Gelet op de vroegste teksten die uit deze kring bewaard zijn, is duidelijk dat rederijders ook beïnvloed zijn door gelijksoortige Franse gezelschappen: de *puys*. Zowel in de steden als aan het hof bestonden *puys* uit aanzienlijke burgers en edelen die zich bezighielden met het schrijven van gedichten die aan strikte regels dienden te voldoen. Ze werden *rhétoriciens* genoemd, naar de kunst waarmee ze zich bezighielden: de *art de*

rhétorique ofwel de kunst van retorica. Deze rhétoriciens vormden het voorbeeld voor Nederlandstalige dichters. Het is van belang hierbij te bedenken dat delen van Noord-Frankrijk en de Zuidelijke Nederlanden in politiek en cultureel opzicht een eenheid vormden en dat een belangrijk deel van de elite in de Vlaamse en Brabantse steden Franstalig was of zich in elk geval op de Franse literatuur oriënteerde. De interstedelijke dicht- en toneelwedstrijden die er werden georganiseerd geven duidelijk blijk van een voortdurende uitwisseling (zie ook hierna). Vaak werden immers zowel bijdragen in het Nederlands als in het Frans toegelaten, al hadden die eersten de overhand. In de loop der tijd ontstond er een steeds duidelijker scheiding tussen de Nederlandstalige en de Franstalige gezelschappen.

Rederijkers zijn in de literatuurgeschiedenis vooral bekend door de gedichten en toneelstukken die ze schreven. Het bijzondere bij de rederijkers is echter dat er ook een overvloed aan teksten is, ten dele in dichtvorm, maar vaak ook in proza, waarin het gaat over de beweging, over de manier waarop zij zich manifesteert en over de opvattingen die zij huldigt op het gebied van literatuur en samenleving. In *Kamers, kunst en competitie* staan dié teksten centraal. Ze geven, achter elkaar gelezen, een documentair beeld van een letterkundig en sociaal fenomeen dat kenmerkend is voor de Nederlanden op de grens van de Middeleeuwen en de Nieuwe Tijd.

Rederijkers bestaan eigenlijk niet buiten de kamers om (Anna Bijns (1493-1575) is de grote uitzondering die de regel bevestigt: zij kan met recht, op grond van haar werk, als een der grootste rederijkers worden beschouwd, hoewel zij, waarschijnlijk omdat zij een vrouw was, nooit lid van een kamer is geweest). De rederijkerij is hierdoor een beweging die zowel op literaire als op sociale gronden valt af te bakenen. De kunst van de rederijkers is in vele opzichten bepaald door de manier waarop de beweging is georganiseerd. De vele contacten tussen kamers uit verschillende steden hebben eraan bijgedragen dat

dichtvormen en vormen van toneel die hoog gewaardeerd werden, snel verspreid raakten. Grote vaardigheid in deze genres was van belang om zowel binnen de eigen kamer als in wedstrijden tussen kamers onderling hoge ogen te gooien. Het spel van zinne (ernstig toneel met allegorische personages) werd in korte tijd overal de belangrijkste toneelvorm. Maar vooral de snelle verspreiding van het refrein is opvallend. Ergens aan het begin van de vijftiende eeuw is uit de Franse ballade het rederijkersrefrein ontstaan. Aan het einde van die eeuw was het de toonaangevende dichtvorm geworden.

Lof en smaad van Retorica

De rederijkerij is op sociale gronden te typeren, maar is toch in de eerste plaats een literaire beweging met zeer eigen opvattingen over de literatuur. Die leunen in sterke mate op die van hun voorgangers en voorbeelden: de rhétoriciens. Hun opvattingen zijn te vinden in tal van gedichten en in expliciete poëtische geschriften, de zogenoemde *arts de seconde rhétorique* (zie hierna). Ook de rederijkers ventileerden regelmatig hun kijk op de eigen kunst. Ze zijn de eersten die in het Nederlands op ruime schaal poëtische geschriften schrijven. In een enkel geval betreft het praktische handleidingen, vergelijkbaar met de *arts de seconde rhétorique*, maar veel vaker gaat het om lofdichten. De kunst van retorica wordt in talrijke gedichten geprezen en verdedigd tegenover hen die de kunst niet waardig zijn of haar zelfs versmaden. Uiteraard zijn er eerder auteurs geweest die zich hebben beziggehouden met de rechtvaardiging en uiteenzetting van hun opvattingen over literatuur en dichterschap. Dit gebeurde meestal in prologen van omvangrijke literaire werken, maar ook bijvoorbeeld in het hoofdstuk *Hoe dichters dichten sullen* in de *Lekenspiegel* (1325-1328) van Jan van Boendale.

Een goed voorbeeld uit de omgeving waaruit de rederijkers zijn voortgekomen, is het eerste allegorische gedicht in het

Gruuthusehandschrift (ca. 1400). In de proloog daarvan wordt de kunst verdedigd tegenover haar versmaders. Zij is als parels voor de zwijnen, zegt de dichter, die daarmee een opvatting huldigt die zo uit de mond van een rederijker zou kunnen komen. Uit reglementen van kamers blijkt dat de kunst niet aan iedereen besteed is, en uit de lofdichten op retorica blijkt dit des te sterker. Het vroegste voorbeeld is de lof op retorica van Anthonis de Roovere. Hij maakt gebruik van ‘plantaardige’ beeldspraak, die bij rederijkers zeer geliefd was, en benadrukt dat de Heilige Geest aan de oorsprong staat van de kunst. Die traditionele, nog uit de Middeleeuwen afkomstige opvatting over kunst en dichterschap, is vrij algemeen bij de rederijkers. Pas in de loop van de zestiende eeuw komen aarzelend andere opvattingen naar voren, ontleend aan de klassieke poëtica.

In verschillende gedichten worden de versmaders wel zeer uitvoerig bespot, bijvoorbeeld in het lofdicht van Mariken van Nieuweghen. Veel scherper is een gedicht van Eduard de Dene (1505-ca. 1578) (afkomstig uit zijn *Testament rhetoricael*), waarin hij kunsthaters de ergste verschrikkingen toewent: gekweld te worden als Tantalus, verscheurd te worden door honden zoals Euripides, verzwolgen te worden door de grond van Rome. Hij verwijst in zijn gedicht volop naar voorbeelden uit de klassieke oudheid. Ook bij eerdere rederijkers is hiervan soms sprake, maar zeker niet in de mate waarmee De Dene en enkele van zijn tijdgenoten dit doen. In dit overdadige gebruik van de klassieken zien we voor het eerst een uitdrukkelijke oriëntatie op de Italiaanse Renaissance in de Nederlandse letterkunde en daarmee van de introductie van nieuwe opvattingen over de kunst van retorica. Heel opvallend worden deze verdedigd in de inleiding tot de uitgave van de Antwerpse spelen van 1561.

Een enkele keer nemen de versmaders ook zelf de pen ter hand, al gaat het daarbij niet om de ongeletterden en onbeschaafden die door rederijkers van lichtzinnigheid worden beticht. De critici van de rederijkers maken vaak bezwaar op gods-

dienstige of morele gronden. In een doopsgezinde liedbundel staat een tekst van deze critici: een lied waarin rederijkers wordt verweten wel mooie woorden te gebruiken (die kunst beheersten ze tenslotte als geen ander) maar daar niet naar te leven. Het lied zit vol met beeldspraak die ook in de lofdichten op retorica te vinden is. Deze wordt hier naar de beste polemische traditie gebruikt om de rederijkers te treffen op hun zwakke plek.

De kamers

Rederijkerskamers waren gilden en hadden, zoals vergelijkbare organisaties, een uitvoerig reglement waarin rechten en plichten van de leden waren vastgelegd. Deze hadden zowel betrekking op de literaire als religieuze aspecten van het gildeleven. Het oudste bewaarde reglement is dat van De Fonteine in Gent, dat dateert uit 1448. Vele belangrijke steden hadden toen al een kamer en de Gentenaren waren zich, zo blijkt uit de tekst van hun reglement, hiervan maar al te bewust. Precies daarom drongen ze er bij het stadsbestuur op aan de Gentse kamer De Fonteine officieel te erkennen.

Latere reglementen, bijvoorbeeld dat van De Wijngaardrank in Aarschot, bevatten niet alleen bepalingen voor de kamer zelf, maar ook over de relatie tot andere kamers in dezelfde stad. De onderlinge wedijver ging vaak zover, dat de overheid moest optreden om de verhouding tussen kamers aan regels te binden.

Deze bewaard gebleven reglementen en bepalingen geven een goede indruk van het reilen en zeilen binnen de kamers. Ze bevatten uitvoerige voorschriften voor de manier waarop de edele kunst van retorica moet worden beoefend. Niet alleen beschrijven ze de manier waarop wedstrijden dienen te worden ingericht, ze geven tevens richtlijnen voor de manier waarop de leden van het gilde zich tijdens wedstrijden en ook daarbuiten dienen te gedragen. Bovendien zijn godsdienstige plichten be-

schreven. Daaruit blijkt duidelijk dat de gezelschappen uiterst beschaafd, haast elitair zijn. Centraal staan de regelmatig te houden refreinwedstrijden, waaraan de leden verplicht deel moesten nemen. De prins van het gezelschap, die beschouwd kan worden als leider van de dichtwedstrijden en toneelopvoeringen, schreef voor waaraan de gedichten dienden te voldoen. Leden die geen bijdrage leverden werden beboet. Behalve een prins, wiens rol niet altijd en overal dezelfde was, kenden de kamers ook een factor. Hij was verantwoordelijk voor de spelen en gedichten die namens de kamer werden opgevoerd en voorgedragen.

De dichter en zijn kunst

De rederijkerij komt al in de vijftiende eeuw tot grote bloei. Aan het einde van die eeuw zijn er tientallen rederijkerskamers opgericht, zijn er talrijke wedstrijden gehouden en moet er een ontelbaar aantal gedichten en toneelstukken zijn geschreven. Het is teleurstellend om te moeten constateren dat er van al die teksten maar weinig over is. Een handjevol toneelstukken en tweehonderd gedichten is alles wat er rest. Bijna de helft van dat bewaarde werk staat op naam van Anthonis de Roovere (Brugge, ca. 1430-16 mei 1482), die in zijn eigen tijd als een grootheid werd beschouwd. Juist door die faam zijn er verschillende documenten bewaard gebleven waarin we iets te weten komen over zijn leven en werk. Al jong, zeventien jaar oud, kreeg hij de titel van ‘prins van retorica’, al is onduidelijk of hij daarmee ook de prins van een rederijkerskamer was. Evenmin is het duidelijk of hij, als belangrijk dichter, ooit de rol van factor heeft vervuld.

Wat een factor precies geacht werd te doen, verschilde waarschijnlijk per kamer. Een zeldzaam informatieve bron over de rechten en plichten van een factor, is het factorscontract uit 1524. De Goudsbloem uit Antwerpen stelde toen Jan Salenson

aan als hun factor. Daaruit mogen wij overigens niet concluderen dat hij toen ook de belangrijkste dichter was in Antwerpen.

De Franse rhétoriciens hebben veel van hun opvattingen opgeschreven in *arts de rhétoriques*, die een mengeling bevatten van theoretische bespiegelingen en praktische handreikingen, zoals een overzicht van dichtvormen, lijsten met rijmwoorden en namen van klassieke en bijbelse figuren met een korte aanduiding van hun achtergronden. De vroegste voorbeelden van deze handleidingen dateren uit het begin van de vijftiende eeuw en zijn afkomstig uit Noord-Frankrijk en Frans Vlaanderen. Misschien waren ze bekend bij Nederlandse dichters, en het is ook goed mogelijk dat er tezelfdertijd vergelijkbare Nederlandse handleidingen bestonden, al zijn ze niet bewaard gebleven. De eerste echte ars poëtica in het Nederlands vol theoretische en praktische aanwijzingen over het dichten en het dichterschap is *De Const van Rhetoriken* van Matthijs de Castelein (ca. 1489-1550) uit Oudenaarde. Castelein schreef zijn *Const* (die pas in 1555, na zijn dood werd gepubliceerd) op rijm en geeft uitleg over allerlei dichtvormen, rijmsoorten, het gebruik van metrum, maar ook over de manier waarop teksten gespeeld of voorgedragen moeten worden. Alle aspecten van het scheppende en uitvoerende rederijkerswerk komen aan de orde. En net als in de reglementen van rederijkerskamers staan ook in de *Const* aanwijzingen over het gedrag van de rederijker. Hij dient zich fatsoenlijk en welgemanierd te gedragen. Een rederijker moet niet alleen de kunst beheersen, hij dient bovendien een beschaafd mens te zijn.

Tegenstand en vervolging

Rederijkers hebben van meet af aan tegenstand opgeroepen. Deze kwam bijvoorbeeld van de kant van de beroepsvoordragers en toneelspelers. De rederijkers begaven zich als liefhebbers immers op hun terrein en deden dus aan broodroof. Meer

inhoudelijke kritiek kwam er vanaf de jaren twintig van de zestiende eeuw toen een deel van de rederijkerij in zwaarder weer raakte vanwege reformatorische sympathieën. De literatuur werd het strijdperk van voor- en tegenstanders van de opvattingen van Luther en andere hervormers. De Gentse wedstrijd van 1539 is in dit opzicht befaamd geworden. Tijdens deze wedstrijd dienden de deelnemende gezelschappen een stuk te spelen waarin een antwoord werd gegeven op een vraag die was gesteld door de organisatie van de wedstrijd. Deze vraag (wat is de stervende mens het meest tot troost) raakte een gevoelig punt in de discussie tussen voor- en tegenstanders van Luther en leidde dan ook tot antwoorden die als niet-orthodox werden opgevat. Toen de spelen kort na het feest in druk verschenen, werden ze spoedig op de index geplaatst. Verspreiding en bezit waren ten strengste verboden. Door de hevige pennenstrijd werden ook onschuldiger uitingen als verdacht aangemerkt. Toneelspelen waarin grappen werden gemaakt ten koste van de geestelijkheid waren in de vijftiende en het begin van de zestiende eeuw een tamelijk onschuldige vorm van vermaak, maar gaven vanaf het midden van de zestiende eeuw aanleiding tot strafvervolging. Zowel het proces tegen Jacob van Middeldonck als het proces over de *Barrevoetse broeders* zijn het gevolg van dat stringente vervolgingsbeleid. Voor de beklaagden liepen deze zaken met een sisser af omdat de stedelijke overheden minder scherp vervolgden dan de centrale overheid wenste. Toch werden de teugels steeds weer aangehaald. Het plakkaat van koning Filips II maakt dit duidelijk.

De overgang van het katholieke geloof naar het protestantisme en de daaraan parallel verlopende opstand tegen het Spaanse bewind, vormden een keerpunt in de geschiedenis van de Nederlanden. De scheiding tussen Noord en Zuid werd definitief. In de Zuidelijke Nederlanden werd de reformatie effectief de kop ingedrukt, in het Noorden werd het protestantisme de overheersende godsdienst. In veel Hollandse steden waren

de bordjes verhangen en bleken de rollen omgekeerd: de aanhangers van de nieuwe godsdienst waren nu de aanklagers en zij beschuldigden de rederijkers van gebrek aan toewijding aan de nieuwe leer. Zo werd in 1592-1593 door de synode van Zuid-Holland aangedrongen op een verbod van het opvoeren van spelen. In het begin van de zeventiende eeuw vormde een geval van doodslag binnen de rederijderskamer van De Lier in het Westland een goede aanleiding voor de kerkelijke autoriteiten om de rederijkers het zwijgen op te willen leggen. Ze slaagden daarin trouwens niet. Ook in dit geval werden rederijkers gezien als rebellen tegen het heersende gezag, terwijl ze in werkelijkheid vaak juist aan de kant van de elite stonden.

Competitie

De kunst van de rederijkers is een kunst van wedijver. De grote (soms buitensporige) aandacht voor de uiterlijke vormen van het literaire werk is te zien als een vorm van competitie met tijdgenoten en voorgangers. Sommigen beheersten die kunst op een manier die ook aan de poëzie recht doet, velen kwamen niet verder dan een leeg vertoon van virtuositeit.

Binnen rederijderskamers is sprake van geïnstitutionaliseerde competitie. De regelmatig gehouden refreinwedstrijden, die onder meer in de reglementen zijn vastgelegd, zijn er de belangrijkste uitdrukking van. De meest zichtbare vorm is echter die tussen kamers en steden onderling. In het begin van de vijftiende eeuw deden rederijderskamers maar ook andere gezelschappen aan deze interstedelijke wedstrijden mee. Deze werden gehouden tijdens schutterswedstrijden en processies en de deelnemende gezelschappen waren vaak verbonden aan schuttersgilden en processiegezelschappen. Later in de vijftiende eeuw werden de wedstrijden meestal door rederijders georganiseerd en deden vooral kamers mee. De Brugse wedstrijd van 1442 was een van de vroegste voorbeelden.

Een bijzondere reeks wedstrijden waren de Brabantse landjuwelen ('landjuweel' was zowel de benaming voor de prijs, als voor de wedstrijd). Ze werden in Brabant gehouden, al kwamen de deelnemers ook van buiten dit hertogdom. De winnaar van zo'n landjuweel organiseerde, vaak jaren later, het volgende landjuweel. De wedstrijd in Antwerpen in 1496, die deel uitmaakte van de eerste cyclus, is van alle vroege landjuwelen het best gedocumenteerd. De kaart waarmee andere steden werden uitgenodigd is bewaard gebleven, in diverse archieven zijn betalingen terug te vinden die betrekking hebben op dit feest, en er zijn verschillende verslagen bewaard in kronieken uit Gent, Brugge en Antwerpen. De tweede cyclus landjuwelen vond plaats in de zestiende eeuw. De Antwerpse wedstrijd van 1561 verdient aandacht vanwege de intocht, die uiterst gedetailleerd is beschreven in een brief van de Engelsman Richard Clough. Het verslag toont dat rederijkers niet alleen veel zorg besteedden aan hun literaire werk, maar ook aan wat wel 'de algehele presentatie' wordt genoemd. Net als na de Gentse wedstrijd van 1539 (die geen onderdeel vormde van de reeks Brabantse landjuwelen) werden na het Antwerpse landjuweel van 1561 de spelen gedrukt. Ze werden voorzien van een programmatische inleiding (mogelijk geschreven door Cornelis van Ghistele), die een opvallende manifestatie vormt van de Renaissance in de Nederlanden.

Werden in de begintijd van de rederijkerij wedstrijden vaak gecombineerd met processies en schuttersfeesten, later gebeurde het nogal eens dat een wedstrijd werd gehouden in samenhang met een loterij. Zo'n loterij had de bedoeling geld in te zamelen voor een liefdadig doel, bijvoorbeeld de bouw of het onderhoud van een armenhuis. Door hieraan een rederijkerswedstrijd te koppelen werden meer mensen aangetrokken en werd de opbrengst hoger. De Haarlemse loterij uit 1606 ging gepaard met zo'n wedstrijd. Het verslag ervan maakt duidelijk dat het feest een uitbundige presentatie was van rederijkers-

kunst. De uitgave van dit verslag bevat vele prenten waarop de uitdossing van al die gezelschappen te zien is. We zouden het kunnen opvatten als de prachtige nabloei van de rederijkerij. We bevinden ons ten tijde van dit feest namelijk in de jaren waarin dichters als Hooft en Vondel beginnen te publiceren. En hoewel Amsterdam en vele andere steden dan nog steeds een of meer rederijderskamers hebben, worden de rederijders langzamerhand naar de marge van het literaire bedrijf verdrongen. De geschiedenis van de Nederduytsche Academie, die aan de Amsterdamse Schouwburg voorafging, laat zien hoe de Amsterdamse rederijderskamers, deels door onderlinge concurrentie, hun eigen ondergang bespoedigen. Rederijders spelen nog wel een rol in de literaire infrastructuur, al zal ook die stilaan kleiner worden. De literaire voorhoede bedient zich nu van andere vormen dan het refrein en het spel van zinne.

Toelichting

Anthonis de Roovere, refrein op retorica 9

De kunst van retorica werd door de rederijkers in alle toonaarden bezongen én met vuur verdedigd. In dit lofrefrein van Anthonis de Roovere (tweede helft vijftiende eeuw) wordt ze vergeleken met een plant, waarvan achtereenvolgens de wortel, de blaadjes en de vruchten worden beschreven. Het zaad van deze plant is de Heilige Geest.

Refrein: gedicht van vier of meer strofen. Kenmerkend is dat elke strofe eindigt met een of twee identieke regels, ook wel stok of refrein genoemd. De laatste strofe heet prince-strofe, naar de prins van de kamer, aan wie deze strofe meestal was opgedragen.

jij: de vier voorgaande regels zijn gericht tot de prins, vanaf hier is het gedicht weer gericht tot de ‘eenvoudige mens’ uit de eerste strofe.

Lofdicht op retorica uit *Mariken van Nieuweghen II*

De bekendste lofspraak op retorica is die van Mariken van Nieuweghen uit de gelijknamige prozaroman (ca. 1515). Ze spreekt haar uit in een Antwerpse herberg, ten bewijze van haar vaardigheid in deze kunst. Haar lof is vooral een aanval op de criticasters van de kunst en haar beoefenaars.

Een lied op retorica 13

Dit lied werd door de rederijkers uit Amsterdam gezongen tij-

dens een Rotterdamse rederijkerswedstrijd in 1561. Het tamboereert op de betekenis van de kunst voor de verering van God en de verspreiding van Zijn Wet en Woord. Samen met haar zusterkunst de muziek verdrijft retorica droefheid en verdriet.

Boek: de bijbel.

smalle pad: een verwijzing naar het evangelie van Mattheüs (7:13-14).

Blauwe Akeleien: De Blauwe Akeleien, de naam van de Rotterdamse kamer die de wedstrijd van 1561 organiseerde.

Eduard de Dene, Aan de lasteraars van retorica 15

Eduard de Dene geeft in dit refrein, dat afkomstig is uit zijn *Testament rhetoricael* (1557-1561), de smaders en lasteraars van de kunst er flink van langs. Hij wenst hun de vreselijkste martelingen, ziekten en ontberingen toe, die hij illustreert met voorbeelden uit de klassieke geschiedenis en mythologie.

Nero: Romeins keizer (37-68 n.Chr.), berucht om zijn wreedheid en spilzucht.

Erichto: Thessalische tovenaars.

Belialskinderen: duivelskinderen, slechteriken.

Tantalus: Grieks-mythologische figuur. Hij zette zijn zoon Pelops voor aan de goden om te eten. Voor straf moest hij tot aan zijn lippen in het water staan, met boven zijn hoofd een tak met vruchten; wilde hij drinken dan daalde het water, wilde hij eten dan boog de tak omhoog.

Xantippe: de vrouw van de Griekse filosoof Socrates (469-399 v.Chr.). Ze stond bekend als zeer humeurig.

Essedonen: Aziatisch volk, waarvan gezegd werd dat ze de harten van hun overledenen opaten.

Rhadamanthurs: Grieks-mythologische figuur, een van de drie rechters in het dodenrijk.

Monoceros: eenhoorn.

Catoblepen: wild dier, levend in Ethiopië, misschien een soort buffel of gnoe.

Circe: mythologische tovenaars op het eiland Aea, die de gezellen van Odysseus in varkens veranderde.

Uriasbrieven: brieven die tot de ondergang van de overbrenger leiden, genoemd naar Uria (2 Sam. 11:14-17), de man van Bathseba, die op bevel van David door Joab in de voorste linies werd geplaatst en sneuvelde; Uria zelf overhandigde Joab het schriftelijk bevel.

Gallusrivier: rivier in Phrygië, waar Attis zichzelf castreerde. Hij was de priester en minnaar van de godin Cybele en aanvoerder van de eunuchen (de ontmanden), die ook wel Gallen werden genoemd.

Alcman: Spartaans dichter (midden tot late zevende eeuw v.Chr.). Hij zou overleden zijn aan ftiriasis of luisziekte.

Euripides: Grieks tragedieschrijver (480-406 v.Chr.). Hij zou tijdens zijn verblijf aan het hof van de koning van Macedonië, Archelaüs, door honden gedood zijn.

Amphisibena: slang in Lybië, die zowel voor- als achteruit kon bewegen.

Ixions wiel: Ixion wilde zich aan Hera vergrijpen en werd op last van Zeus voor straf met slangen aan een eeuwig ronddraaiend rad gebonden.

pest van Gavere: onbekend.

Methifonies: onbekend.

Perillus: Grieks beeldhouwer (ca. 560 v.Chr.). Hij maakte in opdracht van tiran Phalaris een holle ijzeren stier, waarin die zijn vijanden liet roosteren. Perillus stierf er als eerste in.

Artemis: Griekse godin van de jacht. Ze liet een reusachtig everzwijn los op de stad Caledonië, omdat koning Oeneus van Aetolië niet genoeg aan haar geofferd had.

gifring: ring met een doosje waarin gif kon worden meegenomen.

Nessus' hemd: Nessus, een centaur (mengwezen, paardmens), werd door Heracles gedood toen hij diens vrouw Deïanira wilde schaken. Nessus raadde haar aan zijn vergiftigde bloed te bewaren. Ze bestreek er een gewaad mee en gaf dit Heracles te dragen, waarop hij stierf.

Midas' wens: Midas, koning van Phrygië, wenste dat alles wat hij aanraakte in goud zou veranderen. Zijn wens werd vervuld, maar ook zijn eten en drinken veranderden in goud, waarna hij bijna verhongerde.

Alecto: een van de drie furies of wraakgodinnen.

Phraates: Phraates v, koning van Parthia (ca. 38-ca. 2 v.Chr.), die zijn vader en negentwintig broers ombracht om koning te kunnen worden. Zelf werd hij door zijn vrouw vermoord.

Monuchos: een centaur, geducht om zijn grote kracht.

Gymnosofisten: Indische asceten, met wie Alexander de Grote gesproken zou hebben. Ze leefden naakt in wouden en deden aan zelfverbranding.

Polyphemus: mensenetende cycloop (eenoog). Odysseus stak hem met een gloeiende paal het oog uit.

Pentheus: koning van Thebe. Hij onteerde de ritus van Dionysos en werd door diens begeleidsters, de bacchanten, verscheurd.

Arcadiërs: bewoners van Arcadië, landstreek op de Peloponnesus, die symbool stond voor eenvoud en vrede. De Dene doelt hier wellicht op 'boeren', 'simpelen van geest'.

Eurydice: vormde met Orpheus een mythologisch liefdespaar. De zanger Orpheus krijgt van de goden toestemming zijn gestorven geliefde Eurydice uit de onderwereld te halen, op voorwaarde dat hij niet om zal kijken. Orpheus doet dat toch en Eurydice keert naar de onderwereld terug.

Sisyphus: wist een tijd lang de dood te ketenen, waardoor niemand meer stierf. Voor straf moest hij in de onderwereld

een steenblok tegen een berg opduwen. Het rolde echter telkens terug.

Tityus: was een reus die Latona belaagde. Apollo en Artemis doodden hem.

Zijn lichaam werd uitgestrekt over negen hectaren grond, waarna twee gieren aan zijn telkens weer aangroeiende lever knaagden.

Raadslieden van Eva: slangen, zoals de slang die Eva verleidde tot het eten van de verboden vrucht in het paradijs.

Erysichthon: Thessalische prins, die bomen velde in een aan de godin Demeter gewijd bos. Hij werd gestraft met een onverzadigbare honger, waardoor hij uiteindelijk zijn eigen ledematen opat.

Actaeon: zag tijdens de jacht Artemis baden en werd voor straf veranderd in een hertenbok. Daarop verscheurden zijn eigen honden hem.

Zoïlus: Grieks filosoof (vierde eeuw v.Chr.), die bekend stond om zijn bittere aanvallen op andere auteurs, vooral op Homerus. Zijn naam is synoniem voor een kleingeestig en vitterig beoordelaar.

Modicacs: van Modicac, een duivel.

Dolon: Trojaanse spion, die door Diomedes en Odysseus werd gevangen en gedood toen hij tijdens het beleg van Troje naar het Griekse legerkamp sloop.

Deucalion: zoon van Prometheus. Hij bleef met zijn vrouw Pyrrha gespaard tijdens de zondvloed die Jupiter zond. Hij werd de voortbrenger van het nieuwe mensengeslacht.

Curtius: Marcus Curtius, Romeinse jongeling, die zich volgens een mythe gewapend en te paard in een gat stortte dat in het Romeinse forum was ontstaan.

Charon: de helleschipper, die de doden over de Styx naar de onderwereld bracht. Ooit zette hij (de nog levende) Heracles over en werd voor straf een jaar lang vastgeketend.

Ganymedes: een jonge Trojaanse prins, die door een als adelaar vermomde Zeus naar de Olympus werd gevoerd.

Gyges: bedoeld is Gyes, een van de drie hekatoncheiren of giganten, met vijftig koppen en honderd armen.

Danaïden: de dochters van Danaüs, die in zijn opdracht hun echtgenoten tijdens de huwelijksnacht doodden. Voor straf moesten ze in de onderwereld water in een bodemloos vat blijven gieten.

Hygeia: Griekse personificatie van de gezondheid, afgebeeld als jonge vrouw met een schaal in de hand waaruit een slang eet. Misschien is deze slang hier bedoeld.

Phlegethonrivier: vuurstroom in de onderwereld, die uitmondt in de Acheron. De zielen van boosdoeners werden erin gegooid. Bij aankomst in de Acheron moesten ze hun slachtoffers om vergeving smeken.

Trysmaron: onbekend.

Doopsgezind vermaanlied 18

Lied uit *Een nieu Lieden Boeck van alle nieuwe ghedichte liedekens*, een doopsgezinde bundel uit 1562, waarin de rederijkers en hun kunst worden versmaad. Het refrein vormt een toespeling op De Christusogen, de rederijkerskamer uit Diest, die door de schrijver van dit lied wordt bekritiseerd.

verboden vruchten: een verwijzing naar Genesis (3:3).

de balk in eigen ogen: een verwijzing naar het evangelie van Mattheüs (7:3).

louter blad: een verwijzing naar het evangelie van Mattheüs (21:19).

bomen zonder vrucht: een verwijzing naar het evangelie van Mattheüs (7:19).

Stichtingslegende van de Heilige-Geestkamer te Brugge 25

In 1428, zo wil de legende, werd in Brugge de Heilige-Geestkamer opgericht ten huize van Jan van Hulst. Het was een van de eerste rederijderskamers in Vlaanderen. In de zeventiende eeuw verwijst Antonius Sanderus naar deze legende als hij de Brugse kamer beschrijft in zijn *Flandria illustrata* uit 1641-1644.

mark: Vlaamse rekenmunt ter waarde van een half pond.

Brugse Vrije: platteland en kleine steden rond Brugge, die een zelfstandig bestuurlijk gebied vormden.

Reglement van De Wijngaardrank te Aarschot 27

Uit het reglement van De Wijngaardrank uit Aarschot blijkt dat rederijderskamers vaak gelieerd waren aan geestelijke broederschappen, zoals in Aarschot De Wijngaardrank aan de broederschap van Sint-Anna. Het reglement verschaft bovendien inzicht in de gang van zaken bij toneelopvoeringen.

Sint-Annadag: feestdag van de Heilige Anna, moeder van Maria (26 juli).

mijten: een mijt is een kleine kopermunt.

stuiver: grote zilvermunt (in Brabant bestaande uit 72 mijten).

rollen: op een tekstrol was alle spreektekst van één personage geschreven.

broeder: De Wijngaardrank was een tweeledig gezelschap, met enerzijds een rederijderskamer en anderszijds een religieuze broederschap. De gezellen namen aan alle rederijdersactiviteiten deel, terwijl de broeders enkel lid waren omwille van de religieuze weldaden van de broederschap.

wagenspel: spel dat op een wagen of kar werd opgevoerd.

stellingspel: spel dat op een vaste stelling werd opgevoerd.

aan: inhoudsmaat (in Antwerpen 137,4 liter) of naam van een vat met die inhoud.

Bijlage bij het reglement van De Wijngaardrank 31

Ergens tussen 1521 en 1540 voegde de weduwe van Willem van Croÿ, Marie de Hamal, aan het reglement van De Wijngaardrank een bijlage toe, waarin ze de verhouding regelt tussen deze kamer en een jongere, in 1518 opgerichte kamer, De Tarweaar. De jonge kamer moest optredens vooraf aan de oude melden. Het werd verboden elkaar nog langer dwars te zitten.

zinnespelen: ernstige toneelspelen met allegorische personages.

esbattementen: komische toneelspelen; kluchten.

Acte over een jaargeld voor Anthonis de Roovere 35

Karel de Stoute, zoon van de Bourgondische hertog Filips de Goede, bezoekt Brugge tijdens het carnaval in 1466. Eerst vraagt hij het stadsbestuur kwijtschelding van een lening. Als de notabelen daarmee instemmen, heeft hij een tweede verzoek: het toekennen van een jaarlijkse toelage aan Anthonis de Roovere, de belangrijkste rederijker ter stede. Het stadsbestuur stemt hiermee in.

pond groten: Vlaamse rekenmunt; 1 pond bestond uit 20 schellingen.

graaf van Charolais: Karel de Stoute (1433-1477).

moraliteiten: ernstige toneelspelen met allegorische personages; zinnespelen.

Eduard de Dene: Voorwoord bij de *Rhetoricale wercken* van Anthonis de Roovere 37

De Brugse rederijker Eduard de Dene vindt het werk van zijn voorganger Anthonis de Roovere zo belangrijk dat hij het in 1562 in druk laat uitgeven. Deze *Rhetoricale wercken* zijn de eerste verzameling gedichten in het Nederlands die louter uit literaire motieven wordt gepubliceerd. In het ‘Woord vooraf’ vertelt De Dene over Anthonis de Roovere en over het hoe en waarom van zijn uitgave.

François Villon (1431-tussen 1463 en 1489), hij geldt als grootste Franse dichter van de Middeleeuwen, bekend om zijn realistische (liefdes)poëzie.
Clément Marot (1495-1544) hofdichter van de Franse koning Frans I. Hij staat te boek als de eerste Franse sonnettendichter.

Jean Molirret (1435-1507), Frans-Bourgondisch dichter en kroniekschrijver, auteur van de *Art de rhétorique* (1482-1492), het boek dat Matthijs de Castelein raadpleegde voor zijn *Const van Rhetoriken*.

Waalse boeken: boeken geschreven in het Frans.

Minerva: de Latijnse naam voor Athena, beschermgodin van Athene en godin van de wijsheid. Met het planten van een olijfboom won ze de stad Athene voor zich. De weelderige laurier staat symbool voor de bloeiende dichtkunst.

Klacht op de dood van Anthonis de Roovere 40

De *Rhetoricale wercken* van De Roovere, die Eduard de Dene in 1562 uitgaf, bevatten ook enkele gedichten die niet door Anthonis de Roovere werden geschreven. Een daarvan is de klacht op zijn dood, die de Brugse drukker Jan Bortoen schreef.

Factorscontract 42

De Antwerpse rederijderskamer De Goudsbloem nam op 22 februari 1524 Jan Salomon aan als factor. In een contract werd vastgelegd wat zijn taken waren en welke beloning hij daarvoor zou ontvangen. Het op deze manier aanstellen van een beroepskracht getuigt van de toegenomen professionalisering van de rederijkerij.

schrijfboek: boek bedoeld om spelteksten in te noteren.

schellingen: munten (1 Brabantse schelling was gelijk aan 4 stuivers).

grooten: een groot is een zilvermunt (1 Brabantse groot was gelijk aan 1/3 stuiver).

mirakelspelen: toneelspelen waarin een wonderverhaal wordt gedramatiseerd.

Matthijs de Castelein, *De Const van Rhetoriken* 45

In 1555 verscheen *De Const van Rhetoriken* van Matthijs de

Castelein, de eerste (en enige) rederijderspoëtica, een handboek voor het maken van rederijdersliteratuur. De uitgever van het boek houdt in zijn voorwoord of ‘brief aan de lezer’ een pleidooi voor het drukken van rederijderswerk, zowel van gestorven als van nog levende auteurs. Vooral het voorbeeld van een aantal Franse humanistische auteurs moet gevolgd worden.

oude schrijvers: de schrijvers uit de klassieke oudheid.

Molinet: Jean Molinet (1435-1507), dichter en officieel geschiedschrijver aan het Bourgondische hof.

Leniaire: Jean Lemaire de Belges (ca. 1475- voor 1525), Frans dichter en geschiedschrijver.

Habert: François Habert (ca. 1508-ca. 1561), Frans hofdichter.

Ronsard: Pierre de Ronsard (1524-1585), Frans dichter, leider van de dichtersgroep La Pléiade.

Du Bellay: Joachim du Bellay (1522-1560), Frans dichter, lid van la Pléiade.

Charron: Pierre Charron (1541-1603), Frans moralistisch auteur.

De Magny: Olivier de Magny (1529-1560), Frans dichter.

Fontaine: Charles Fontaine (1514- ca. 1570), Frans dichter en latinist.

Colet: Jean Colet (voor 1500-1552), Frans theoloog, vertaler en uitgever.

Muret: Marc-Antoine Muret (1526-1585), Frans schrijver en humanist; was bevriend met Pléiade-dichters.

Gruget: Claude Gruget († voor 1560), Frans vertaler van Griekse, Italiaanse en Spaanse werken.

Marguerite des Princesses: Marguerite de Navarre (1492-1549), Frans schrijfster, zus van Frans I, koning van Frankrijk.

Jan van den Dale: Brugse rederijker (ca. 1460-1522), factor van de Brugse kamers De Violet en De Mariakrans.

Jan van den Berghe: Brabantse rederijker († 1559), factor van de kamer De Violieren in Antwerpen en van Het Boek in Brussel.

Andries van der Muelen: Oudenaardse rederijker († ca. 1520), schepenklerk van Oudenaarde en lid, misschien ook factor, van de kamer Pax Vobis.

Cornelis van Glasstele: Antwerpse rederijker (ca. 1510-1573), factor van de Antwerpse kamer De Goudbloem.

Cornelis Manilius: drukker te Gent (1548-1558) en dichter.

Marcus van Vaernemijck: Gentse rederijker en geschiedschrijver (1518-1569), was factor van de Gentse rederijkerskamer Maria Ter Ere.

Orfist: navolger van Orpheus, de oudste zanger en dichter uit de Griekse mythologie; synoniem voor een (goede) dichter.

Midas: iemand die lijkt op koning Midas en net als hem onoor-

deelkundig is. Apollo liet de oren van Midas uitgroeien tot ezelsoren, nadat die zijn citerspel lager had aangeslagen dan het fluitspel van Pan.

Matthijs de Castelein, strofen uit *De Const van Rhetoriken* 47

Parnassus: (of Parnas) de dichterberg of woonplaats der muzen; de dichters komen er inspiratie halen.

Mercurius: god van de beweging van goederen (handel), van mensen (snelheid) en van woorden (welsprekendheid). In dit laatste verband wordt hij door rederijkers genoemd.

balladestrofen: een ballade is een gedicht bestaande uit een willekeurig aantal strofen. Kenmerkend is dat elke strofe eindigt met een sententie, een kernachtig gezegde of conclusie.

rondeeltjes: een rondeel is een dichtvorm van acht regels, waarvan de eerste, de vierde en de zevende identiek zijn; vandaar dat het ‘op drie poten staat’.

refereintjes: een refrein is een gedicht van vier of meer strofen. Zie verder noot op blz. 118.

Icarus: ontsnapte met zijn vader Daedalus uit het labyrint op Kreta door vleugels te maken van veren en was. Icarus kwam te dicht bij de zon, waardoor de was smolt en hij in zee stortte.

referein: Castelein verkiest de spelling ‘referein’ vanwege zijn etymologie. Wij hebben ervoor gekozen Casteleins spelling alleen op deze plaats aan te houden. Verder gebruiken we in dit boekje het nu gebruikelijke ‘refrein’ (waarvan Castelein een afkeer had).

prince: de laatste strofe van een refrein, genoemd naar de prins van de kamer, aan wie deze strofe meestal was opgedragen.

ketendicht: een gedicht waarin het eindwoord van de ene regel rijmt op het beginwoord van de volgende.

poëten: de dichters uit de klassieke oudheid.

Martialis: Marcus Valerius Martialis (40-ca. 102 n.Chr.), Romeins dichter van vooral epigrammen of puntgedichten, korte gedichten met een hekelende, spottende en komische inhoud; hij werd wel ‘de kok’ genoemd.

Horatius: Quintus Horatius Flaccus (65-8 v.Chr.), Romeins dichter, beroemd om zijn *Oden* of lierzangen.

combinaties van drie: bedoeld zijn combinaties van drie identieke versregels in één strofe of gedicht, zoals in het rondeel.

‘*staarten*’: halve versregels op het eind van een strofe.

Adonis: beeldschone jongeling van Cyprus. De korte vierde regel van de Sapphische strofe werd naar Adonis genoemd.

Boëthius: Anicius Manlius Torquatus Severinus Boëthius (480-524 n.Chr.), Romeins filosoof en staatsman, vooral bekend om zijn *De consolatione philosophiae*, de *Vertrouwing der wijsbegeerte*.

Vergilius: Publius Vergilius Maro (70-19 v.Chr.), Romeins dichter, hier genoemd in verband met zijn *Eclogen* of herdersdichten.

Incipe Menalios: begin van een telkens herhaalde regel in de achtste *Eclogie* van Vergilius. Voluit luidt deze: ‘Incipe Menalios mecum, mea tibia, versus’. De andere luidt voluit: ‘Ducite ab urbe domum, mea carmina, ducite Daphnis’. De Castelein ziet in deze herhaalde regels de oorsprong van de stokregel.

Sotades: Grieks dichter (derde eeuw v.Chr.), bekend om spotgedichten op belangrijke personen. Hij behoorde tot de sofisten, rondtrekkende leraren, die meer de nadruk legden op de verwoording dan op de inhoud van een betoog.

Vergilius: De Castelein vergist zich, want van Vergilius is niet bekend dat hij toneel schreef.

Seneca: Lucius Annaeus Seneca (5 v.Chr.-65 n.Chr.), Romeins filosoof en auteur; hij schreef ook tragedies.

Terentins: Publius Terentius Afer (ca. 195-190-159 v.Chr.),

Romeins schrijver van blijspelen.

Plautus: Titus Maccius Plautus (voor 250-184 v.Chr.), Romeins schrijver van blijspelen.

Thespis: Grieks schrijver (tweede helft zesde eeuw v.Chr.). Hij geldt als de grondlegger van de tragedie.

Aeschylus: eerste van de drie grote Griekse tragedieschrijvers (ca. 525-456 v.Chr.); de anderen zijn Sophocles en Euripides.

Sluit... op: De Castelein wil zeggen dat een dichter van balladestrofen ernaar streeft binnen elke strofe een gedachte met een sententie-achtige regel af te sluiten. Die 'beslotenheid' vindt hij vergelijkbaar met de compactheid van het epigram.

relligio: eigenlijk is het *religio*, net als *reliquie* in plaats van relliquie. De Castelein waarschuwt hier dus voor verkeerd gespelde rijmwoorden.

tafelspel: een kort (doorgaans allegorisch en komisch) spel met slechts enkele personages, dat gespeeld werd tijdens feestelijke maaltijden.

mijn liedjesboek: de *Diversche liedekens* van De Castelein (vroegste bekende druk 1573).

Gracchus: Gaius Sempronius Gracchus (153-121 v.Chr.), Romeins volkstribuun, vermaard om zijn redenaarstalent, waarvan Cicero voorbeelden geeft.

Cicero: Marcus Tullius Cicero (106-43 v.Chr.), staatsman, advocaat, prozaschrijver en filosoof, gold als grootste Romeinse redenaar. De Castelein citeert herhaaldelijk uit *De Oratore* (55 v.Chr.), zijn geschrift *Over de redenaar*.

Roscius: Quintus Roscius Gallus († voor 62 v.Chr.), Romeins toneelspeler, die zowel komische als tragische rollen speelde. Zijn naam is synoniem voor de veelzijdige acteur. Cicero roemt zijn talent.

Hector: de leider van Troje tijdens de Grieks-Trojaanse oorlog, beschreven in Homerus' *Ilias* en *Odyssee*, en in Vergilius' *Aeneis*.

Ixion: zie toelichting p. 120.

Achilles: de leider van de Grieken tijdens de Grieks-Trojaanse oorlog en de grote tegenstander van Hector; hij doodde hem in een tweegevecht.

Inleiding bij de uitgave van de Antwerpse spelen van 1561 54

In 1561 werd in Antwerpen een grote rederijkerswedstrijd gehouden. De opgevoerde spelen werden naderhand in druk uitgegeven en voorzien van een programmatische inleiding. Deze inleiding, die vermoedelijk door Cornelis van Ghistele werd geschreven, vormt de duidelijkste manifestatie van renaissanceopvattingen over het Nederlandse toneel in de zestiende eeuw.

Cassiodorus: Flavius Magnus Aurelius Cassiodorus Senator (ca. 485-ca. 580), Romeins staatsman en geleerde. Hij trok zich op late leeftijd terug in een door hemzelf gesticht klooster, waar hij onder meer een wereldkroniek schreef.

Plinius: Gaius Plinius Secundus (23/24-79), ook Plinius Maior of de Oudere genoemd, was een Romeins auteur van een zeer omvangrijk, vooral natuurwetenschappelijk oeuvre, dat in de Middeleeuwen veel geraadpleegd werd.

Alexander van Alexandro: Italiaans humanist (ca. 1463-1521), vooral bekend van zijn *Genialium dierum libri sex* (*De stamboom der goden in zes delen*).

Polidorus Virgilius: Italiaans humanist (ca. 1470-1555), vooral bekend van zijn *De rerum inventoribus libri octo* (*Over de uitvinders der dingen in acht delen*).

Vitruvius: Marcus Vitruvius Pollio (eerste eeuw v.Chr.), auteur van *De Architectura*, het enige systematische werk over architectuur in de oudheid (geschreven ca. 25 v.Chr.). Het werd in 1414 herontdekt en had via zestiende-eeuwse drukken grote

invloed op de renaissance-bouwkunst.

Karel de Stoute (1433-1477): hertog van Bourgondië, grootvader van Filips de Schone.

Filips de Schone (1478-1506): koning van Castilië, vader van Karel v.

Filips II (1527-1598): zoon van Karel IV. Hij was koning van Spanje en landsheer van de Nederlanden vanaf 1555.

Jan van Brabant: Jan IV (1403-1427), hertog van Brabant (1415-1427).

Proces Jacob van Middeldonck 63

Jacob van Middeldonck, factor van De Damastbloem te Antwerpen, wordt aangeklaagd vanwege zijn betrokkenheid bij de opvoering van het spel *De Boom van de Heilige Schrift*. Het bevatte Lutherse elementen en was daarom verboden. De vrijspraak door het Antwerpse gerecht illustreert de tamelijk tolerante houding in die stad op het gebied van godsdienstige zaken.

de hoge vierschaar: het grafelijk gerechtshof.

de keizer: Karel v (1500-1558), keizer van Duitsland en landsheer van de Nederlanden (1515-1555).

Verhoor van Anthonis Coppens 67

De Brusselse kamer De Korenbloem speelt op 21 september 1567 het *Spel van de Bervoete Broers* en wint daarmee de eerste prijs in een wedstrijd die het stadsbestuur heeft uitgeschreven ter gelegenheid van de vrede van Cateau-Cambrésis. Naar aanleiding van klachten over het ketterse karakter van het spel, worden negen mensen verhoord. Een van hen is Anthonis Cop-

pens, de factor van De Korenbloem. Hij vat de inhoud van liet spel samen en weerspreekt nadrukkelijk dat het bedoeld zou zijn om wie dan ook te belasteren.

*Sint-Mattheüs*dag: feestdag van de Heilige Mattheüs (21 september).

eed: gezelschap.

gardiaan: overste van een franciscanenklooster.

barrevoetse broeders: franciscanen.

vrede: de vrede tussen Frankrijk en het Habsburgse rijk, gesloten te Cateau-Cambrésis in 1559.

Plakkaat van koning Filips II 71

Landen van Herwaarts Over: omschrijving van de Nederlanden onder Karel V en Filips II.

De synode van Zuid-Holland over rederijkersspelen in Leiden 74

Vóór de overgang naar het protestantse geloof hadden rooms Katholieke geestelijken te klagen over rederijkersspelen, daarna was het de beurt aan de dominees om dit te doen, althans in het gereformeerde Holland en Zeeland. Op synodes en in andere kerkelijke vergaderingen werd aangedrongen op een opvoeringsverbod. Een voorbeeld is de uitspraak van de synode van Zuid-Holland in 1592 over de opvoering van esbattermenten te Leiden. Soms werden rederijkers op zo'n bijeenkomst gedagvaard. Ze lieten zich echter niet gezeggen, ook al omdat hun activiteiten in sommige steden toegestaan bleven.

vrouwenkleding: in het rederijkerstoneel werden ook vrouwen-

rollen gespeeld door mannelijke acteurs. Tegenstanders van het toneel beriepen zich op Deuteronomium (22:5) om toneelopvoeringen te laten verbieden.

uitgeweken: hier wordt bedoeld op rederijders die lid waren van de Leidse kamer De Oranje Lelie, die opgericht was door uitwijkelingen uit Vlaanderen.

onbekende personages: bedoeld zijn gefingeerde, niet-bijbelse personages.

Verbod van *De wortel van Rhetorijka* 76

Hoewel de rederijkerij hier en daar werd verboden, bleef ze op vele plaatsen in Holland een belangrijke rol spelen. In het dorp De Lier in het Westland werden spelopvoeringen (naar aanleiding van een geval van doodslag) met zeer veel moeite onderdrukt. Maar in 1606 voerden de plaatselijke rederijders opnieuw een spel op, *De wortel van Rhetorijka*, waarin de personages het opnemen voor de kunst in het algemeen en de dramatisering van de bijbel in het bijzonder.

karneristen: leden van een rederijderskamer.

een van de ... de waarheid: Arent Dircksz. Vos, pastoor in De Lier, die in 1570 om zijn protestantse geloof werd terechtgesteld.

Landjuweel Antwerpen 1496 81

Nadat het Antwerpse Sint-Lucasgilde in 1478 het landjuweel in Leuven had gewonnen, moest het de wedstrijd daarna organiseren. Dit gebeurde in juni 1496. De kaart (of uitnodiging) die door de Antwerpse kamer werd rondgestuurd, beschrijft uitgebreid de opzet van het landjuweel. Een kort verslag uit

Gent geeft een algemene indruk van de aard en omvang van het feest.

kaart: uitnodiging.

in die tijd: waarschijnlijk wordt bedoeld op de opstand van diverse steden ten tijde van de regering van Maximiliaan van Oostenrijk.

aartshertog: bedoeld is Maximiliaan van Oostenrijk (1459-1519), echtgenoot van Maria van Bourgondië. Hij was van 1482 tot 1494 voor hun minderjarige zoon Filips de Schone regent over de Nederlanden.

Sint-Lucas: de beschermheilige van het schilders- of Sint-Lucasgilde, waarmee de Antwerpse rederijkerskamer De Violieren een eenheid vormde.

Vlaamse marken: rekenmunt ter waarde van een half pond.

bijbelse, allegorische en natuurlijke argumenten: argumenten ontleend aan de letterlijke tekst van de Schrift (bijbel), aan de figuurlijke interpretatie daarvan (allegorie) en empirische, aan de fysica ontleende, argumenten (natuur).

os: de os was het symbool van de evangelist (en vermeende schilder) Sint-Lucas. Een os stond afgebeeld in het wapen van het Sint-Lucasgilde, het gilde der schilders.

schilders: de leden van De Violieren werden ook wel de schilders genoemd, vanwege hun band met het schildersgilde van Sint-Lucas.

kamerspelers: doorgaans reizende, professionele acteurs, die binnenshuis optraden om entree te kunnen heffen.

Brief van Richard Clough over het Landjuweel van 1561 89

Richard Clough (ca. 1530-1570) was zaakwaarnemer voor Sir Thomas Gresham, koninklijk handelaar in de Nederlanden en

adviseur van de Engelse koningin Elisabeth I. Clough stelt Gresham in zijn brieven op de hoogte van het reilen en zeilen in Antwerpen tijdens diens afwezigheid. In een brief van 4 augustus 1561 bericht hij uitvoerig over de inkomst van de rederijkers die deelnemen aan het Landjuweel.

Gent: bedoeld wordt de rederijkerswedstrijd te Gent in 1539.

verwoesting: in 1540 legde Karel V Gent een zware straf op van wege het verzet van de stad tegen zijn politiek; de stad werd overigens niet verwoest.

stamijn: een grove wollen stof.

Poolse wijze: met een ceintuur.

Antwerpen: in 1549 maakte Filips II (toen nog prins) samen met zijn vader Karel V een intocht in verschillende steden van de Nederlanden. Die in Antwerpen spande de kroon wat betreft de rijkdom van de versieringen.

De Haarlemse wedstrijd van 1606-97

In 1606 werd in Haarlem een rederijkerswedstrijd gehouden, die plaatsvond in het kader van een loterij die in datzelfde jaar werd gehouden voor een nieuw oudemannenhuis.

vinders: bestuursleden.

Wet: stadsbestuur.

intrede: bedoeld is de hele wedstrijd, zowel de feestelijke intocht van de kamers in de stad als de andere wedstrijdonderdelen.

oude kamer: de kamer Trouw Moet Blijken.

Noorderkwartier en West-Friesland: deze twee gebieden liggen niet in Zuid-Holland. Waarschijnlijk gaat het hier dan ook over geheel Holland.

knecht: bode.

buitenkamers: de kamers uit andere steden dan Haarlem.

binnenkamers: de uit Haarlem zelf afkomstige kamers.

scholieren: de leerlingen van de Latijnse school.

Mercurius: een rederijker verkleed als Mercurius, de god van de welsprekendheid.

tien personen: vermoedelijk bestuursleden van de kamer.

Pallas: de bijnaam van Athena, de godin van de wijsheid.

claus: spreekbeurt.

punt: timpaan, de driehoekige gevel bovenop de kroonlijst van de toneelstelling.

witte hagendoorn: symbool van de kamer Trouw Moet Blijken; struik die (vanwege zijn doornen) verwees naar het lijden van Christus, die zo getuigde van zijn trouw aan de mensheid (vandaar de naam Trouw Moet Blijken).

pelikaan: ander symbool van de kamer Trouw Moet Blijken; ook de pelikaan getuigt van grote trouw, hij voedt in het uiterste geval zijn jongen met zijn eigen bloed.

met reden: redelijk. De strekking van deze regel is: als je niet uit liefde geeft en zelfzuchtig bent, wees dan redelijk in je zelfzuchtigheid.

Retorica: een als vrouw Retorica verkleed acteur.

Oorsprong van de Amsterdamse Schouwburg 103

Kort na 1696 kijkt een anonieme auteur terug op de oorsprong van de Amsterdamse Schouwburg - in een tekst die als historische bron nogal onbetrouwbaar is. De schouwburg werd in 1637 geopend op de plek waar voordien de Nederduitse Academie was gevestigd, een dichtschool annex theater, dat in 1617 was opgericht door enkelen die uit de kamer De Egelantier waren gestapt. Daar ging op zeker ogenblik ook de kamer Het Wit Lavendel spelen, die later met de Academie versmolt. Het Wit Lavendel en de Academie enerzijds en De Egelantier anderzijds raakten in een hevige concurrentieslag verwickeld. Beide kamers

speelden namelijk voor een betalend publiek en ten behoeve van verschillende charitatieve instellingen. In 1632 fuseerden de twee tot één Amsterdamse kamer.

snijkamer: het theatrum anatomicum van het Amsterdamse chirurgijngilde, waar anatomische lessen werden gegeven.

Vondel: hier worden enkele vermaarde zeventiende-eeuwse schrijvers genoemd: Pieter Cornelisz. Hooft (1581-1647), zoon van Cornelis Pietersz. Hooft (1549-1626), Samuel Coster (1579-1665), Gerbrant Adriaensz. Bredero (1585-1618) en Joost van den Vondel (1587-1679).

graaf van Leicester: Robert Dudley (1533-1588), graaf van Leicester, die van 1585 tot 1587 landvoogd van de Nederlanden was.

H.L. Spiegel: de dichter Hendrik Laurensz. Spiegel (1549-1612).

prins Maurits: Maurits van Nassau, prins van Oranje (1567-1625), zoon van Willem van Oranje; vanaf 1585 stadhouder van Holland en Zeeland, en vanaf 1590 ook van Utrecht, Gelderland en Overijssel.

De twee kamers: Het Wit Lavendel en De Egelantier.

Literatuur en verantwoording

Een overzicht van de literatuur en cultuur van de rederijders vindt men in J.J. Mak, *De rederijders*. Amsterdam, 1944. Kortere en recentere van datum is Dirk Coigneau, 'Rederijdersliteratuur', in: M. Spies (red.), *Historische letterkunde. Facetten van vakbeoefening*. Groningen, 1984, p. 35-57. Het sinds 1943 verschijnende *Jaarboek van de Koninklijke Souvereine Hoofdkamer van Rhetorica 'De Fonteine' te Gent* is geheel gewijd aan de rederijderij. Belangrijke recente studies zijn B.A.M. Ramakers, *Spelen en figuren. Toneelkunst en processiecultuur in Oudenaarde tussen Middeleeuwen en Moderne Tijd*. Amsterdam, 1996; F.C. van Boheemen & Th. C.J. van der Heijden, *Met minnen versaemt. De Hollandse rederijders vanaf de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw. Bronnen en bronnenstudies*. Delft, 1999; Gary K. Waite, *Reformers on Stage. Popular Drama and Religious Propaganda in the Low Countries of Charles V, 1515-1556*. Toronto, 2000; en Nelleke Moser, *De strijd voor rhetorica. Poëtica en positie van rederijders in Vlaanderen, Brabant, Zeeland en Holland tussen 1450 en 1620*. Amsterdam, 2001. Zie verder het *Jaarboek De Fonteine 1999-2000*, met daarin vier bijdragen over de oprichting en de organisatie van de vroegste rederijderskamers in de Nederlanden.

Het *Refereyn van Retorica* van Anthonis de Roovere is gepubliceerd in J.J. Mak, *De gedichten van Anthonis de Roovere, naar alle tot dusver bekende handschriften en oude drukken*. Zwolle, 1955, p. 131-1333.

Het lofdicht op retorica: *Mariken van Nieumeghen & Elckerlijc. Zonde, hoop en verlossing in de late Middeleeuwen*. Vertaald door Willem Wilmink. Met een inleiding en een teksteditie door Bart Ramakers. Amsterdam, 1998, p. 94-96 (vs. 524-555).

Het liedje uit 1561 is bewaard gebleven in het handschrift

van de Amsterdamse rederijker Jacob Razet (Utrecht, UB, 10 B 13). Uitgegeven door C.G.N. de Vooy, 'Een liedje, voorgedragen op het Rotterdamse landjuweel van 1561', in: *Jaarboek De Fonteyne* 1948-1949, p. 41-44

Eduard de Dene, *Aan de lasteraars van Retorica*: W. Waterschoot & D. Coigneau (ed.), *Eduard de Dene: Testament rhetoricael*. Gent, 1976-1980, dl. 2 (1979), p. 50-51

Het doperse liedje is afkomstig uit *Een nieu Liedten Boeck van alle nieuwe ghedichte liedekens, die noyt in druck en zijn gheweest, ghemaect wt den Ouden ende Nieuwen Testamente* [...]. Nicolaes Biestkens van Diest [?], 1562, f. 305v. Antonius Sanderus, *Verheerlykt Vlaandre, behelzende eene algemeene en nauwkeurige beschryving van dat graafschap* [...]. [Nederlandse vertaling van *Flandria Illustrata* (1641-1644)]. Den Haag, 1732-1735, dl. 2, p. 169.

Het reglement van De Wijngaardrank te Aarschot met de annex: A. Willems, 'Over de rederijkerskamers van Aarschot', in: *Het Oude Land van Aarschot* 16 (1981), p. 60-63.

De acte betreffende het jaargeld van Anthonis de Roovere: A. Viaene, 'Anthonis de Roovere, stadsdichter van Brugge, 1466-1482', in: *Ad Harenas, Gedenkboek van de jubelviering Sint Lodewijkscollege*. Brugge, 1960, p. 343-366.

Het voorwoord tot de Rhetoricale wercken van Anthonis de Roovere en Klacht van Jan Bortoen: J. B. Oosterman, 'Anthonis de Roovere. Het werk: overlevering, toeschrijving en plaatsbepaling. dl. 2: bijlage 2 en 3', in: *Jaarboek De Fonteyne* 1997-1998, p.14-19.

Het factorscontract van 22 februari 1524: F. Donnet, 'Un manuscrit de la Chambre de Rhétorique Anversoise "De Goudtbloemen"', in: *De Gulden Passer*, Nieuwe Reeks 2 (1924), p. 12-13.

Matthijs de Castelein, inclusief het Voorbericht van Jan Cauweel: *De Const van Rhetoriken*, [...] by wilent Heer Matthijs de Castelein, Priester, ende excellent Poëte Moderne. Gent, 1555

(facsimile-uitgave Oudenaarde, 1986), f. iir-ijr en p. 51-60.

Het document over het proces Jacob van Middeldonck: P. Génard, '7 mei 1546. Vonnis rakende Jacob van Middeldonck', in: *Antwerpsch Archievenblad* 8 (s.d.), p. 359-362.

Het verhoor van Anthonis Coppens: W. van Eeghem, *Drie schandaleuse spelen (Brussel 1559)*. Ingeleid en met de verhooren uitgegeven.

Antwerpen/Amsterdam, 1937, p. 78-81.

Het plakkaat van koning Filips II, de tekst uit de acta van de synode van Zuid-Holland en de Wortel van retorica te Lier: F.C. van Boheemen en Th. C.J. van der Heijden (ed.), *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft, 1999, resp. p. 13-15, 527-528 en 614-615.

E. van Autenboer schrijft over de Antwerpse rederijderswedstrijd van 1496 en geeft tevens de kaart uit in 'Een "landjuweel" te Antwerpen in 1496?', in: *Jaarboek De Fontaine* 1978-1979, p. 125-149.

Het verslag uit de *Cronycke der stede van Ghent*: W. Waterschoot, 'Het Landjuweel te Antwerpen in 1496. Enkele teksten en hun interpretatie', in: *Jaarboek De Fontaine* 1980-1981, dl. 2, p. 49-68.

Het verslag van Thomas Gresham over de intocht 1561 te Antwerpen: J.W. Burgon, *The Life and Times of Sir Thomas Gresham, Knt., Founder of the Royal Exchange*. Londen, 1839, dl. 1, p. 377-391.

De teksten over de Haarlemse loterij van 1606 en over de Amsterdamse schouwburg zijn uitgegeven door F.C. van Boheemen en Th. C.J. van der Heijden (ed.), *Retoricaal memoriaal. Bronnen voor de geschiedenis van de Hollandse rederijderskamers van de middeleeuwen tot het begin van de achttiende eeuw*. Delft, 1999, resp. p. 389-393 en 50-154.

Een algemeen geldende verantwoording van de gevolgde vertaalwijze is moeilijk te geven. In alle gevallen is gestreefd naar

een vertaling die ten volle recht doet aan de inhoud van de tekst. Daarbij kon aan de formele aspecten van teksten lang niet altijd recht worden gedaan. Wel zijn de gedichten in verzen vertaald, voorzover dit mogelijk en zinvol leek. Bij het gedicht van Eduard de Dene bleek een vertaling in verzen te complex, rekening houdend met de inhoud van het gedicht, terwijl bij de strofen uit Casteleins *De Const van rhetoriken* de vorm door ons niet zo essentieel werd geacht dat ze gehandhaafd zou dienen te blijven. Veel van de teksten hebben een uitgesproken juridisch karakter: reglementen, officiële brieven, enzovoort. We hebben de vaak uiterst complexe en moeilijk te doorgronden formuleringen in veel gevallen vereenvoudigd en hier en daar voorzien van kleine toevoegingen die de tekst verduidelijken. In geval van frequente herhalingen, die bijvoorbeeld in kronieken nogal eens voorkomen, hebben we af en toe iets gevarieerd in het taalgebruik. Voor wie precies wil weten wat er in de oorspronkelijke documenten staat, verwijzen we graag naar de Digitale Bibliotheek voor de Nederlandse Letteren (www.dbnl.org), waar vrijwel alle door ons vertaalde teksten beschikbaar zijn.